

ПОРТРЕТГА ЧИЗГИЛАР

ПОРТРЕТГА ЧИЗГИЛАР

ҲОЛОТИ АСҚАД МУХТОР

Агар чиндан ҳам шеър ҳақиқий истеъдод, поэтик эҳтирос – янгилик яратиш шавқи ва дардининг самари сифатида туғилса, шоирнинг тимсол-образлари шеърият аталмиш сеҳрли сўз санъатининг дахлсиз қонунига, унинг қадимий гуманистик идеалларига муносиб ва матлуб бўлса, унинг ҳар қандай мураккаб, баҳс-мунозарали ғоялари, журъатли, исёнкор образлари бадий маданият, жумладан, шеърият ривожига муайян ҳисса бўлиб қўшилишига шубҳаланмаса бўлади. Афсуски, бутун санъат, адабиёт сингари шеърият ҳам аччиқ ҳақиқат сабоқлари, ҳатто маломатли, фожеъ синовлар йўлини босиб ўтди. Ундан азалий, умуминсоний идеаллар, руҳий-маънавий асосларигина эмас, балки шеърнинг руҳи, жони, қалби – лирик ибтидо, эркин субъектив ҳолат-кечинмалар, фикр, сўз, ҳаёл, эътиқод ҳурлиги, ҳаётий, инсоний дард ифодаси – драматизм, трагизм оҳанглари мафкуравий-синфий ақидалар зўравонлиги билан ситиб чиқарилган қандай мудҳиш йиллар бошдан кечирилмади? Шоир зоти уларга, майли, қурбсизлик туфайли кечикиб, ҳаяллаб бўлса-да, баҳоли имкон ўз муносабатини билдиради.

Исёнкорона, ҳакамона...

У эрк, ҳақиқат, адолат каби муборак тушунча – оғрикли-сўзонли қадриятларга алам-изтироб ичида ҳатто иштибоҳ назари билан, киноя оҳангида ёндошса ажабланманг. Илло, истеъдод халқ мулки эканини яхши англаган ҳақиқий шоир характери шундайки, у ҳатто ўзига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан ҳақ сўзни ҳар доим очиқ айтолмагани учун виждон қийноғини кечиради. Асқад Мухторнинг 1987 йили эълон қилинган “Покланиш” шеърида шундай зиддиятли ўйлар ифодаланган:

**бошимда чувалиб ўйлар қийналар,
Унутмоқчи бўлган ўйларим.
Дилозор ростгўйлик, ошкор таъналар,
Нега сизни бир вақт эркин қўймадим?
Айтолмаган ҳақ гап,
Ичга ютган ғазаб,
Журъатсизлик, қурбсизликларим –
Ҳаммаси оғриғи ярадай қақшаб...**

Фақат халқпараст шоир, ўзининг шахсий манфаати билан халқ азалдан эътиқод қўйган ҳақиқат нафани ажратмаган имони бутун ижодкоргина бадбин қаллоблар айби билан ижодий ҳалоллигида, балки инсон сифатида маънавий баркамоллигидан далолат беради. Расул Ҳамзатов эпиграммаларидан бирида нақл қилишча, ёлғон дўст йўлидаги кўнгилсизликлар учун ўз ҳамроҳини айблайди, чин йўлдош, аксинча, ўзини гуноҳкор, деб билади. Халқ ҳақиқат учун қўрқмай курашган ижодкорни ўша мард йўлдош қиёфасида тасаввур

килади, унга ишонади, суянади, ихлос кўяди. Чиндан ҳам ҳақиқий шоир катта шахс сифатида “гуноҳкорлик ҳисси” – жавобгарлик туйғусини мардона кечиради, шу тариқа “руҳини поклайди”. А.Мухтор шеърни кўнгилга равшанлик, руҳига сергаклик берувчи шундай ёниқ мисралар билан тугаллайди:

**Рухни поклар балки тунги қайноқлар,
Гуноҳкорлик ҳисси, ор-номус.
Келинг, шу шафқатсиз виждон овози
Юрсин бизни тарк этмай ҳаргиз,
Камолот дардида доим норози
Сўнгги соатгача, изма-из!**

Шоир ўзини ҳам маълум даражада дахлдор деб билган хатоларнинг аччиқ сабоғи, табиий, ижодкорлик ва гражданлик бурчига ҳар қачонгидан ўзгача муносабатни тақозо қилади, фақат шундай актив маънавий позицияда турган санъаткор бошқаларни ҳам “шафқатсиз виждон овозига... сўнгги соатгача” қулоқ осиб яшашга даъват этиши, бунга ўзини ҳақлидеб билиши мумкин.

А.Мухтор янги шеърларидан “қадрини излайман”да шоир учун сўз туйғуси қанчалик мукаррам ва мўътабар эканлигини катта санъаткор талабчанлиги билан, янада теранроқ ёндашганда, хусусан, ёш қаламкашлар учун устоз жонбозлиги, куюнчаклиги билан, безовта-полемиқ оҳангдаги образларда ифодалайди:

**Йўқотдим, тополмай қолдим сўзимни,
Нондай азиз эди, ҳаводай зарур.
Азобига унинг бир умр
Бағишлаган эдим ўзимни.
Менинг азобларим нима экан!
Тарих тўлғоқларда тукқан сўзлар ҳам,
Инсон қони юкқан сўзлар ҳам
Сузар кўлмакларда нақ қоғоз елкан...
На ширину улар, на нордон,
Оқламайди, қораламайди,
Портламайди, яраламайди...**

Аччиқ-аламли киноя билан йўғрилган бу рўй-рост сатрлар замирида бемалол шеърят доирасини ёриб чиқадиган ижтимоий дард кечаги турғунлик касофатини фoš этувчи, бугунги янгиланиш муҳити учун ҳаётий зарурат бўлган муаммо зухур этади. Маънавий идеалларимизни, имон-эътиқодимизни, ғоявий маслагимизни ўзида мужассамлантирган сўзлар – эзгу тушунчаларнинг лоқайдлик, худбин манфаатлар комига ташланган аянчли тақдири шоирни қийноққа солади. Нафақат инқилобий ва жанговар авлод – табаррук ветеранлар, балки ўзимиз ҳам мактабдошлик йиллари

бамисоли қасам калималаридай ҳаяжон ва ифтихор ҳислари билан тилга олган – “инсонни қони юкқан сўзлар”нинг шунчалар қадрсизланиши, бунинг очик кўриниб турган машъум сабаблари шоирга азоб беради. Ахир ўша сўзлар фақат сўзлар эмас, уларнинг моҳиятида мамлакат, Ватан биографияси, одамлар тақдири, аъмоли зуҳур этади-ку! Моҳиятни ўйлаганда алам зиёда бўлади... Халқ ғамидан, инсон ташвишидан узоқ, виждонини пулга, мансабга алмаштирган турли тоифадаги “собик”лар – “сохта сумбатлар” (О.Матжон)нинг риёли рапортлари, пулланган мукофоту унвонлар, тамаъгир маддоҳликлар, ҳаром маишатбозликлар иқлимида, оддий, заҳматкаш, ҳалол одам ҳақида ғамхўрлик ўта бадбин тамойилларга қурбон қилинган муҳитда не-не эзгу маъноларни англаган сўзлар... маънавий неъматларимиз каби қадрсизлангани шоирга шундай алам қиладики, гўё бунинг ифодалаш имконсиздай туюлади... демак, биринчи галда ўша тушунчаларнинг асл маъноси, қадри тикланиши – моҳият янгилиниши, покланиши керак. Шундагина шоир ҳам “ўз сўзи”нинг ҳақиқий қиммати – бадиий жозибасини топиши мумкин.

**Топганим пуч чиқар, бўзлайман,
Сийқа чиқар, гўё ўз сўзим эмас.
Энди тун-кун сўзнинг ўзин эмас,
Қадрини излайман.**

Шеърининг ўзининг ижодий тақдири деб билган катта шоиргина “сўзнинг қадри” учун шунчалар жони куйиб, дилдан “бўзлаб” ёзиши, сўзга шундай эҳтиросли, юксак талабчан муносабат туфайлигина унинг “излагани... топилиши” мумкин. Бунинг бирдан-бир тўғри, самарали йўли – ижодий ҳалоллик ва ҳақиқат принципига амал қилиб ёзишдир. Бу жиҳатдан А.Мухтор – ўз шеърлари билан намуна кўрсатиб келаётган шоирлардан.

Шоирнинг “Бир томчи...” шеърида баъзан одам ўз-ўзи билан олишадиган кезларидаги мушкул бир ҳол мураккаб руҳий кечинмалар тарзида ифодаланади. Бунда шоир виждон ҳақамини аёвсиз ички муҳолиф – “ўз шайтони” билан яккама-якка олишув вазиятида кўрсатади. У ўз “аждодларига унча ўхшамайди: ўта сезгир дунёнинг айби, хатоси, нолиши, фарёдларига”. Шунинг учун мубоҳаса кескинлашиб, ёмонлик илдизига – моҳиятга кўчганда шайтон-шайтонлигини қилади:

**Мени ҳушёр қилиб, бир томчи захар
Йўқолиб кетади иссиқ қонимда...**

Шеърнинг том маънодаги полемик образлари – шоир қаҳрамони ва унинг “шайтони” ўртасидаги мана бу шиддатли диалог беихтиёр бизни ҳам сергаклантиради:

- Кир қидирма дейман, - зимистон дединг,
Ахир ўтирибмиз ёруғда, кунда.
- Ҳа,- дейди,- юзада бўлмас зимистон,

Сен бундай теранрок тушгин-да.

- **Аслингга тортасан, оғайни,- дейман,-
Тамуғнинг тубидан чиққан юҳосан.**
- **Ҳа, - дейди шайтоним, ўрнидан туриб,-
Ҳа, ўзингга келдинг: ўтдан кўрқасан.**

Биз шайтон – муҳолифининг ўз мантиқи, ўз фалсафаси борлигидан бир муддат ўйланиб қоламиз. Тўғри, шоир эслатиб ўтган: бу мунозара аёвсиз – “нақ душманларча” тус олади. Бироқ одамнинг “ўз шайтони” – ичидаги душманнинг заҳарли сўзлари барибир ҳушёр торттиради. Шу нуқтада кейинроқ очиб ташлаган негатив ҳолларга қарши курашни ўзимизга кескин танқидий қарашдан, “ўз шайтони” мизни англаб олишдан бошламоғимиз керак эмасми, деган фикр англашилади: шоир йўл кўйилган жиддий хатолардан сабоқ олишга, нимаики сохта, қаллоб, ножинс ва нопок бўлса, ундан имкони борича тезроқ қутилишга, минбаъд ҳазар қилишга ундаётгандай бўлади. Ҳақиқат учун кураш машаққатларидан чўчиб, иродасизлик, муросасизлик қилмаслик, лоқайдликка ўрин бермаслик (“адолатни ҳеч ким қилмас садақа”), замоннинг мураккаб муаммоларидан ўзини четга олмаслик – “ўтдан кўрқмаслик”ка даъват этади. Ҳар бир виждони уйғоқ, имони бут киши ўз-ўзи билан шундай “олишадиган” пайти келди, деяётгандай бўлади...

Шоир бошқа бир сарлавҳасиз шеърида ўзининг холис ва муросасиз маънавий позициясини азалий зиддиятлар оҳангида шундай ифодалайди:

Кўз ёш томчисида қуёш жилваланар,

Ажаб бу дунё.

Пичоқ мой устида – инсон телбаланар,

Ажаб бу дунё.

Биров шон-шуҳратли, виждони йўқ халос,

Ажаб бу дунё.

Шоир асли халқона муқобил ибора – нисбатлари ижодий ўзлаштириб, уларга санъаткорона тартиб ва сайқал беради: “кўз ёш томчиси” – “қуёш жилваси”: текинхўрлик маишати рамзи “пичоқ мой устида” – маънавий-ахлоқий разолат: ёлғон шон-шуҳрат қули – виждонсизлик касофати... Биринчи нисбатлаш усулида азалнинг рок хилқатли одамларга муяссар бўладиган чинакам гўзал зиддияти зуҳур этади (акс ҳолда, йиғи қатрасида қуёш акс этиши қаламга олинган бўларди). Кейинги икки муқояса қутблари – эндиликда очикчасига, юз-хотирсиз фош қилинаётган аччиқ ҳақиқат – руҳий қашшоқлик, маънавий тубанлик хусусида. Албатта, шоир бу гал шеъриятда тутилмаган бадий қашфиётлар – оригинал, бетакрор кечинма-образлар яратиш мақсадини кузатмайди, балки халқнинг синалган, аёвсиз мантиқидан, ҳаёт сабоғидан предмет-тафсиллар тилидан фойдаланади. “Ажаб бу дунё” –

кинояомуз сўзларнинг радиф ўрнида такрорланиб келиши шеър мусикий жозиба бағишлайди.

“Доҳий” сарлавҳали йирик шеър – манзумада етмиш йилдан зиёд мислсиз драматик зиддиятларга тўла “янги” тарихий йўлнинг ҳали-ҳозир халқимиз тўла, чуқур англаб етмаган турфа ёлғонлари, қабохатлари, йўқотишлари – барча мудҳиш оқибатлари ҳақидаги аламнок хаёллар, ҳакамона аёвсиз ҳукм-баҳолар умумлаштирилади:

Ўзимизча қуёш ёқдик гўё

Ўчириб миллионлар қиёфасини...

Доҳий бўлса – қурбон талаб қилар,

Доҳий бўлса – бўлар маддоҳи.

Маълумки, “шахсга сиғиниш” деб аталган, гўё тарихимизнинг ижобий ва салбий жиҳатларига холис ёндашишни, аслида тоталитар тузум-тартибот асосларини ҳимоя қилишни, мафкуравий-синфий ақидаларга садоқатни қўзда тутган нафақат бирёқлама, балки ёмонлик илдизлари – туб сабаблар фош бўлишидан қўрққан ғоят “эҳтиёткор” сиёсий-партиявий танқид одамларни чалғитиб келди.

Бу ҳуррият идеалларини, алданган инқилобчилар фожеасини – ҳақиқий тарихни, аниқроғи, тарихий ҳақиқатни сохталаштиришдан иборат эди. Апрель Пленумидан, асосан XIX партконференциядан кейин “асосчи” ва “буюк давомчи” доҳийларни яратган шарт-шароит, унинг моҳияти ва сабабияти аста-секин очила бошлади (масалан, собиқ “соц.лагерь” мамлакатларидаги туб ўзгаришлар ўша “асослар” билан изоҳланади). Эндиликда кўчирилган шеъринг парчанинг мудҳиш мазмуни (айниқса: “Доҳий бўлса – қурбон талаб қилар, Доҳий бўлса – бўлар маддоҳи”) ҳам, шунингдек, қуйида келтириладиган мисралар мазмуни, улар замиридаги “шафқатсиз ҳақиқат” ҳам ёлғиз мустабид Сталинга ва сталинчилар номигагина дахлдор эмас:

Инсон кадрин топтади бир сўз,

Бир сўз билан тиллар бойланди.

Бир сўз авлодларнинг нурсиз, истикболсиз

Мудҳиш тақдирига айланди.

Ажаб зиддиятли ҳол: “бир сўз” – шу оддий, лекин тағдор, кўп қиррали рамзий образ то XX съездгача бошқача маънода, кейинги ўн йилликлар давомида нафақат айрим тоифа фанатиклар, соддадил одамлар, балки аксарият софдил кишилар назарида то хануз биринчи муассис, даҳрий пайғамбар мақомидаги, ҳақиқат ва адолат, эрк ва тенглик ғоялари тантанаси учун курашнинг мужассам тимсоли, ҳатто поклик тимсоли сифатида идеаллаштириш, илоҳийлаштириш объекти ва субъекти бўлиб келди. Ўша

“дохий” номи миллионлар шуурига, психологиясига сингдирилмаган бирорта восита, тармоқ, имконият, соҳа, йўл-усул қолмадики, сира канда қилмай, меъёр, зарурат, мантиқ қонунларига риоя қилмасдан, зўр бериб тарғиб, ташвиқ қилинмаган бўлсин, ҳатто сўзнинг ўзи қадрсизланди. Шундай ғайритабiiй, ғайриинсоний муҳитда “миллионлар қиёфаси” – ҳар бир шахснинг ўз дунёси, қалби, заковати) руҳияти қадрсизланиши, айниқса, мустақил фикрлаш, сўз, эътиқод эркинлиги бўғилиши – “тиллар бойланиши”, “авлодлар тақдири” эса ҳақиқий, бахтли истиқбол имкониятидан маҳрум бўлиши, қалбаки идеаллар, “халққа қарши ҳақиқат” (М.Солиҳ) билан алмаштирилиши, мунофиқлик, риёкорлик, демагогия авж олиши табиий ҳол эди. Айниқса, турғунлик деб аталган йиллар муҳити буни тўла тасдиқлайди.

Шоирнинг “Дунё кенг эди...” сўзлари билан бошланадиган сарлавҳасиз бир шеърида зоҳиран сохта “раҳнамолар” тилга олинмаса ҳам, улар асослаган, ривожлантирган тоталитар система қиёфаси характерли, ҳаётий тафсил-деталлар тилида фош этилади:

Мурват каби зарур, ардоқли одам,

Фикр ва йўл эса тайёр, ягона.

У ёнга – бу ёнга чикма бир қадам,

Замонга бўласан бегона.

Чуқур киноя билан йўғрилган (чунончи: “зарур, ардоқли одам”) мазкур сатрларда гўё “тақдирдош трамвай” янглиғ “темир излар” (У.Азимов) домидан – метин қонун-ақидалар, “раҳбар кўрсаттилар” чизигидан четга чиқмай яшаган, хомхаёл романтиklar – коммунизм манзиллари томон “биринчилардан бўлиб йўл очган” итоатгўй кишиларнинг тирик фожеаси мухтасар ва ёрқин лавҳада ўз ифодасини топган. Неча ўн йилликлар мобайнида ҳукмронлик қилган ёлғоннинг характерли бир кўриниши – “фикр ва йўл тайёр”лиги (айниқса, “ягона” эканлиги!), бу аввалдан белгилаб, қонунлаштириб қўйилган “принциплар” қанчалик оғир ва хунук оқибатларга олиб келганлиги эндиликда жаҳон афкор оммасига маълум ва аччиқ ҳақиқат. Шоирнинг аламли-маломатли кинояси замирида ҳозирги демократик янгиланиш, тозариш шароитида “мурват” бўлишдай эрксизлик офатидан кимки қўл-оёғини ҳам, ақли, қалби ва руҳий оламини ҳам қанчалик қатъият билан халос этса, бу билан ўзи учун ҳам, халқ ва жамият учун ҳам хайрли, босавоб иш қилган бўлади, деган ўй-ният мужассамлангандир.

Орифона...

Шак-шубҳа йўқки, шоир фалсафий мавзуларда ёзганда ҳам шоирлигича қолади. Фақат у ёзиш жараёнида улуғ Гёте огоҳ этган тамойилдан – азалий, кийноқли саволлар “объекти” табиатан иррационал, интим-лирик ҳолатларда ижод қилувчи шоир “субъекти”ни ўзининг жозиба кучи билан рационализм томон судраб кетишидан сақланса бас. Бу ҳақда Асқад Мухторнинг ўзи ҳам

“Лирика” сериясидаги китобига ёзган кириш сўзи - “ҳасбу ҳоли”да қайд этиб ўтган, қолаверса, у танқидчиликнинг айрим таънаомуз сўзларини ҳам эшитган... Лекин, тан бериб айтиш керакка, ҳеч қачон изланиш туйғуси, янги, рангин тимсол-образ туйғуси сўнмаган шоирнинг, айниқса, кейинги чорак аср лирикасида теран фалсафий-лирик ўйлар – орифона муҳокама ва мубоҳасалар унинг ижодий стихиясига айланди. Чунончи, “Олтин нурларингда тебрат дунёни” туркуми ва бошқа шеърларида шоирнинг ижодий индивидуаллиги ўзгача қирралари билан намоён бўлади. А.Мухтор шеърларининг ўзига хослик жиҳатлари кўп, улардан бири шундаки, чунончи, шоир “табиат поэзияси” (М.Пришвин) тасвирини руҳият манзаралари билан, автобиографик хотиротни элу юрт таржимаи ҳоли, замон ташвишлари билан ҳайратомиз даражада омухта қилиб, бир бутун организмнинг ўзаро уйғун ҳужайралари тарзида бера олади. Лекин у, муҳими: “Шеърларимни ўқиганлар шояд Менинг кўзим билан боқар оламга” сатрларида мужассам ифодаланган ўзига хос эстетик принципга амал қилиб ёзади. Шоир сўзлари, мисралари зоҳиран оддий, жонли предметли; руҳан теран, кўпқиррали, подтекстга бой – иложсиз, бир лаҳзагина бўлса ҳам ўйга толдиради, баъзан баҳс кўзғотади. Интонацияси, бир вақтлар унинг ўзи қайд этганидай китобхон билан эркин, бемалол, баъзан юзма-юз суҳбат усулида, муҳими, табиий, “тарҳи тоза, беандоза” (Навоий). Шу серқирра, рангин, теран оламни ўзига “сиғдира олган” сўзлар, мисралар, бандлар гўё унутилиб ўқилади, тўғрироғи, уларнинг ҳар бири, янги, тутилмаган сўз-образлар – фақат Асқад Мухторнинг ёрқин ҳаётини бошлайди. Мана шоирнинг “Шунда туғилиб ўсдим” сарлавҳали том маънода катта шеъри – манзумасидан характерли мисралар:

Мен ҳам шу ерларда униб-ўсганман,

Совимайди она оғуши.

Йил кетмайин йиллар ўтган билан

Балқиб турар дилда ёғдуси.

Кўнгил садоларим оқар сойида,

Бунда аждодларнинг ўлмас жонлари,

Рухим осойиши – боғлар чиройида,

Қалбимни софлайди нилий шомлари...

Тун қўйнидан қалқар мисли ёқут –

Мангуликнинг пок товушлари:

Кимларнингдир бахтдан йиғлаб ёҳуд

Қувониб қовушгани...

Ҳар бири ўзининг қанча зиддиятлари – ташвишлари, қувончлари, қанча муаммолари, сабоқлари, билан кечган йилларнинг қаҳрамон қалбидан чуқур

жой олган азиз хотироти. Бугина эмас. Бу хотираларнинг нафақат ҳеч қачон “совимас она оғуши” билан боғлиқлиги, балки чуқур руҳий замин – “аждодларнинг ўлмас жонлари”, тун сукунатидан сирли садо бўлиб таралган “мангуликнинг пок товушлари” – бундай руҳий қатламлари билан ихтиёрсиз ўйга чўмдирувчи, шоир қаҳрамони каби китобхоннинг ҳам “қалбини софлайди”ган инсоний кечинмалар... Мана Асқад Мухторнинг реал воқеаликка, инсонга, унинг руҳий оламига махсус муносабатини кўрсатувчи, фалсафий мушоҳадалари билан ўзига тортувчи, “фикрловчи” ва безовта туйғулардан йўғрилган образлари. Улар шоир дунёсининг теранлиги, бадий бутунлиги, рангинлигидан далолат беради.

Асқад Мухтор *“Мен дунёга келиб дунё орттирдим”* туркумига кирган аксарият шеърларида ўз қаҳрамонини кучли ва ёрқин индивидуал шахс сифатида кўрсатишда, унинг қалбини инкишоф этишда одамларнинг “қайғу ва қувончи”ни бош мезон қилиб олгани кўзга аён ташланади:

**Сочларимга оқ тушмадими,
Қалбга солмадими жароҳат
Заминда тикилган ҳар бир қора байроқ,
Маҳаллага келган ҳар бир қора хат?..
Қайдан қайгача у, менинг ҳаётим? –
Ўйламабман ҳатто энг оғир дамлар.
Қайғу ва қувончим кўп бўлди, аммо
Сизсиз улар йўқдир менга, одамлар.**

А.Мухтор дастхати учун характерли бўлган бу конкрет – предметли образларда шоир ва замондош тақдирининг бирлиги, шахс ва жамият манфаатларининг уйғунлиги, инсон дардига чинакам шерик бўлганлик учун руҳий-маънавий мамнуният ҳислари ғоят табиий ва самимий ифодаланган. Шоир саккизликларидан бирида ядро уруши ваҳмини фарзандпарвар ҳалқимизнинг азалий одати, характер аломати – кўнгилнинг интуитив безовталиги, туйғулар бедорлиги сифатида, бугал ҳам кокрет турмуш тафсилотлари орқали ҳаққоний ифодалайди:

**Бугун биз урушни нафратлар эканмиз,
Қўрқсак, биз бегуноҳ норасидалар,
Уруш кўрмаганлар учун қўрқамиз,
Аччиқ ёш томмаган кўзи осудалар,
Ўлик кўммаганлар учун қўрқамиз.**

Ҳар бир она, ҳар бир ота қалбини эгаллаши табиий бўлган бундай ваҳм-қўрқинч туйғусини ҳатто вашизм билан урушнинг бутун даҳшатларини бошидан кечирган авлод ҳам тарқатишга ожизлик қилади. “Даҳшатли тушлардан қўрқмайман энди, қўрқаман даҳшатли уйғонишлардан”, - дейди “Энага” шеърининг қаҳрамони.

Бас, бирдан-бир умид – инсон қалби, заковати ва иродасининг умумбашарий уйғунлигини, бутунлигини яратиш йўлида саботу жасорат кўрсатиш. Зеро, партиямизнинг коллектив даҳоси яратган, ХХҲII съездида илгари сурилган ғоянинг руҳи, моҳияти шундай саъй-ҳаракатни тақозо қилади. А.Мухтор инсондаги тинчлик, ёруғлик, эзгулик ғояларининг пировард ғалабасига ишонч хиссини “Тун” шеърида шундай улуғвор, пурвиқор оҳангларда ифодалайди:

**Хайрли тун, уйғоқ инсон руҳи,
...Планетанинг ўпкаси улар,
Нафаслари билан нафасимиз туташ.
Сокинлиги билан дилнинг ороми.
Муқаррар бир қисмат, бир меҳри оташ
Боғлаб турар бизнинг орани.
Дарахтлар биз билан сўзлашмайди, лекин
Шивири уланар ўйларимизга...
Муҳаббат софласин сени оташдай,
Учавер, жонажон яшил планетамиз,
Чексиз зулматларда адашмай.**

Бу ғоят самимий, ҳаётий туйғулар оҳанрабоси туфайли биз тинчлик, омонлик инсоннинг фақат шахсий истаги, армони эмас, балки башарий уйғунликнинг узвий ҳодисаси – азалий ижтимоий зарурат эканлигига чуқур қаноат ҳосил қиламиз.

А.Мухтор “Дарахтлар” шеърида публицистлар “яшил бойлик”, ернинг ўпкаси деб атаган азалий уйғунлик тимсолларидан бири наботот дунёсини шундай “инсонийлаштиради”:

Бу мисраларни ўқиганда конкрет манзара гавдаланмаса ҳам, шоирнинг оригинал мажозлари: “планетанинг ўпкаси”, “нафаслари... туташ”, “сокинлиги... дилнинг ороми”, “шивири уланар” каби жонли-ҳиссий аломатлар бизда нафақат ҳайрат, балки ўйчан кайфият туғдиради.

“тонг олди тинч...” шеърида табиатнинг мўъжизакор жараёнларидан бири, турли замонларнинг ҳассос шоирларини ларзалантирган субҳидамнинг ўзгача тимсоли – фалсафий кашф қилади.

**Қайдадир бир қуш
Уйқусираб “чирқ” этди.
Олам тушин ҳуркитди
Шу заиф товуш.
Бир нозик товуш холос,
Лекин илк товуш ёнди,
Бир томчи куй уйғонди,
Бир зарра олмос.**

Фақат нозик шеърий дид табиат ҳодисаси замиридаги шеъриятни шундай аниқ сувратлаб бериши мумкин: ҳассос шоир товушнинг гўё “ёнгани”, “томчи куйга айлангани”, “куй (бўлиб) уйғонгани”, ниҳоят унинг “зарра олмос” янглиғ товланиши – таассурот кечинманинг бундай кристалланиши билан субҳидам манзараси чизилади. Шу тарзда табиатнинг ғаройиботларидан бири – лаҳза ичида юз берган ҳам оддий, ҳам сирли ҳолат – оламнинг уйғониш, жонланиш, шаклланиш фалсафаси, ранглар, товуш-оҳанглар, нурлар, шакл-манзаралар тасвири чизилади.

**Қушча сир келтирганди
Қуёшнинг илк нуридан
Шу товушнинг сеҳридан
Олам шаклланди,
Олам шаклланди.**

Қайсидир бир дарахт шоҳидаги қушчанинг ногихоний-инстинтив ва мудроқ товуши моҳиятида бизнинг сезги-шууримиз илғаб ололмайдиган табиат қонунияти яширинганлиги аста аён бўлади: ҳали тонг ёришмасдан, эҳтимол, қуёшнинг жуда олисдаги нурлари самовотнинг аллақайси тўлқинларига урилишидан ҳосил бўлган тебраниш қушчани сескантириб юборгандир. Шоир мана шу сирли-ғаройиб жараёни бадий кашф қилади – “қушча келтирган сир”, “товушнинг сеҳри” анъанавий субҳидамнинг янги, бетакрор шеърий образига айланади.

“Санъат” сарлавҳали шеърда кеч куз, яланғоч боғнинг ғарибона кўриниши таъсирида шоир қаҳрамоннинг дастлабки ҳазин кайфияти кутилмаганда гўзаллик мўъжизасига айланади – ижод дарди, яратиш қувончи ёрқин образли қиёфа олади:

**Мен куз оқшомининг сувратин солдим:
Сўник боғ, сўнгги нур ва намчил жазон...**

Манзарадан ўзим ҳайратда қолдим.

Ғамгинликни босиб келди ҳаяжон...

У шундай чиқдики, кўзим ёшладим:

Ғамгинлик қувончга айланди.

Бу мисралардан аён кўринадики, шоир истаса ҳатто кузнинг кишини хомуш қиладдиган манзараларидан фараҳбаш асар яратиш мумкин. “Хафа бўлганимда ёлғиз юраман” сарлавҳали бошқа бир шеърга сингдирилган ғоя қаҳрамоннинг ёлғиз қолган чоғидаги китобхонга сир бўлган “дарди” эмас; унда тунги сукунат гўзаллиги, ҳаёт осудалиги, кенг маънода, табиат ва инсон билан боғланган эзгуликлар – азал ва абадият ҳақидаги ўйлар руҳий манзараларга айланади.

Сукунутни чўчитмасин дардим,

Айланиб ўтаман сокин боғларни...

Безовта қилмасин маъсум қушларни

Ногоҳ бўлинмасин она алласи.

Хуркитмасин дардим ширин тушларни

Эзгу тонг палласи.

Ўз дардимни ичимга ютаман,

Оламнинг беғубор тонгин кутаман.

Бунда нозик бир нуқта бор: шоирнинг қаҳрамони ўзининг классикадаги салафлари – армонли ошиқлар каби тунни бедор ўтказиб, аламнинг шиддатидан тонг саҳарда “Бо ҳасрато!” деб оҳ уриши ҳам мумкин эди. Лекин бундай қиёлмаслигига чуқур ҳаётӣй, инсонӣй асос шундаки, унинг ҳеч кимга ошкор қилмаган дил рози – “Ўз дарди” ҳам бу қадим дунёнинг тонг олдидаги сокин, шаффоф стихияси қаршида лол қолади, унга сингиб кетади.

Шахсий-интим кайфият устидан объектив оламнинг боқӣй қонунияти ҳақидаги ижтимоӣй туйғулар ғолиб келади. Шеър интиҳосида боғлар сокинлиги, қушлар ороми, она алласи, ширин тушлар, янги тонг умиди каби ҳаётбахш ўйлар тантана қиладди. Шеър моҳиятига яна чуқурроқ разм солганда, унда она Замин тинчлиги мотивлари санъаткорона ифода этилганини уқиб олиш қийин эмас.

Асқад Мухтор “Ярим тундан кейин” шеърда табиат ҳодисаси орқали турли авлодлар алоқаси, тақдири, уларнинг руҳӣй ва маънавий меросга муносабати ҳақида, хотира, абадият ҳақида фалсафӣй баҳс очади:

Ярим тундан кейин ўрнимга ётсам,

Қонимнинг уруши бермайди уйқу.

Узоқ аждодимнинг овозидир бу...

Мен ҳам бир вақт қон бўлиб кўпирсам,

Тинглайдиган одам бўлармикан?..

Бу шеърнинг моҳиятида маънавий экология муаммосига шоирнинг куюнчак, безовта муносабати зухур этган: ҳозирги илмий-техник, технологик тараққиёт суръатлари, масштаблари, ижтимоий ҳаётдаги, жаҳон миқёсидаги турли-туман зиддиятлар, бу суръат, масштаб ва зиддиятларнинг тобора кучайиб бориши... маънавий неъматларга, не-не қурбонлар, маҳрумликлар, фидойиликлар эвазига яратилган, мушкул йилларда мардлик, жасорат ва сабр-бардош билан сақлаб қолинган маънавий қадриятларга не чоғлиқ таъсир кўрсатади? Бу қандай оқибатларга олиб боради? “узоқ аждод... овози” – инсон хотираси кейинги насллар – лоақал XXI аср авлодлари учун ҳам муқаддас ва азиз бўлиб қолади, дея тасалли тортиш мумкинми?! Ҳар қандай, шоир қаҳрамонининг мушкул саволи китобхонни зиддиятли ўйларга толдиради. Бу фақат қадрталаб ўйлар эмас, балки келажак наслларнинг чин инсоний тақдири, маънавий насибаси, барча эзгуликларга ворислик бахти ҳақида қайғуруш, “куюниб айтилган” (Р.Парфи) табиий, самимий тилаклар ифодасидир. А.Мухтор шеър интохосини келажак насллар тақдири учун жавобгарлик ҳисси билан яшаётган ҳар бир софдил кишини қийноққа солган саволлар заминиди яратади:

- **Борми ҳақиқатга ҳамон ташналар?**
- **Одам юлдузини кўкдан уздим?**
- **Боғлар кўкми?**
- **Тиникми чашмалар?**
- **Қизларнинг ибоси эзгуми?**

Шоирнинг “Олий бутунлик” шеъри фалсафий мушоҳадалар масштаби, ўй-хаёллар теранлиги каби поэтик мезонларни янги образлар билан конкретлаштиради. У, биринчи қарашда, табиат ва инсон муаммосини азалий муҳит ичида, унинг бутунлиги ва бўлаги тарзида талқин қилаётгандай бўлади. Лекин табиатдаги мутлоқ чексизликка қарамай, унда сирли-сеҳрли “олий бутунлик” мавжудки, инсон “тирик табиатнинг зарраси” бўлгани ҳолда ҳаммасини билишга интилиб яшайди. Шоир, табиий, бу мураккаб муаммони ўзича, поэтик тарзда “ҳал қилади”, натижада оригинал фалсафий-лирик лавҳа яратилади:

О, она табиат! Сен билан яксонман,

Сен менинг эркимсан, менинг қафасим...

Оламнинг сирли чексизлиги, абадияти она табиат билан бир бутун бўлган инсонга, унинг ҳиссиётига, тафаккурига қанчалик эрк, қудрат, жасорат бағишламасин, айти пайтда шу буюк бутунлик ичида ўзини ҳамон беором, ташна, армонга сиғдира олмаса не ажаб? Шундай қилиб, “Менинг эркимсан”,

“менинг қафасим” полемик образлари орқали, кенг маънода, инсоннинг ҳақиқатга интиқ табиати, исёнкор туйғулари, янгиликка, кашфиётга чанқоқ тафаккури ҳақида баҳс очади. Лирик қаҳрамоннинг руҳий илтижоларига муайян жавоб ахтариш жараёнида бу теран фалсафий фикр янада теран ва масштабли образлар билан далилланади:

**О, ҳаётнинг олий бутунлиги,
Инсонга уфқларни кенгроқ оч,
Жамики дардларга малҳам ўзингсан,
Азобли ўйларга ёғду соч,
Азобли ўйларга ёғду соч...**

Инсоннинг она табиат қаршисидаги “азобли ўйлари...” “Асримиз одами” (А.Орипов)ни ҳатто социал-синфий мотивлардан холи муаммо – оламнинг ибтидо ва интихосиз чексизлиги, абадияти чуқур ҳаёлга толдирмайдими? Эҳтимол, у табиатдаги ҳайратомуз уйғунлик, бутунлик, таносиб, азалий баркамоллик жамият ҳаётида ҳам қарор топишини ҳаёл қилар, эҳтимол, унинг ўзи бошқа бир “олий бутунлик” яратмоқчи бўлар... Эҳтимол, уни барча моддий ва маънавий неъматлар тақдири, башарият, унинг идеаллари тақдири қийноққа солар... Хуллас, шоир алоҳида урғу билан такрорий-интонацион сайқал берган “Азобли ўйлар”, “Олий бутунлик” шеърнинг контекстида полифоник характердаги умумлашма фалсафий-лирик образ даражасига кўтарилади.

А.Мухтор “Ўтар-кетар...” шеърда инсон психологиясининг кўпчилик назарида гўё табиий ҳолдек туюладиган, аслида қадрга, эъзозга, муҳофазага муҳтож бўлган нозик бир туйғуси ҳақида безовталаниб мушоҳада юритади. Йўқ, бу ғафлат, пассивлик, хотиржамликка берилиш, пайсалга солиш, совуққонлик, беғамлик каби маълум сабабларга кўра кўникма – одат тусига кирган, охири кўнгилсиз оқибатларга олиб боровчи номарғуб кайфият ифодаси эмас. Аксинча, бу – инсон ҳаётнинг турлича – оддий ва мураккаб жараёнларида, кундалик турмуш ташвишларини деб ёки катта, эзгу мақсадлар, орзу-интилишлар йўлида қандайдир умид, илинж, соғинч, лаззатли оғрик ҳислари билан кечадиган интиқ кутиш сониялари, дақиқалари, соатлари, кунлари, ойлари ҳақида:

**Ин ҳам мегузарад... Тугиб олинг дилга,
Чиндан ҳамма нарса, сўзсиз, ўтади.
Лекин ҳамма нарса ўзи билан бирга
Умрнинг бир қисмин олиб кетади...
Оғрик тузалгунча фурсат кутамиз...
Орзу ушалгунча фурсат кутамиз.**

Биз висол кутамиз гоҳ ёлғизликнинг

Дардчил лаззатини қадрламасдан...

Доимо календарь япроқларнинг

Хазонрезгисида яшаймиз.

Шоир “кутамиз” сўзини бир неча бор такрорлаши бежиз эмас. Демак, бу сўз замирида самимий бир киноя ва лутф билан йўғрилган мажозийлик, ўзига хос фалсафий баҳс бор. Хўш, инсон ўша кутиш дамларини яна қандай маъно билан тўлдириши, улардан қандай самаралар кутиш мумкин? Ахир улар бекор-беҳуда ўтмайди, изсиз йўқолмайди-ку? Барибир, шоир шундай нозик, ўйчан бир баҳс очганки, умрнинг ўтган фурсатлари ҳақидаги маълум алам-ўкинчлар эътирози учун қандайдир таскинли сўзлар билан ўзимизни овутмайлик, ҳаёт, умр ҳақидаги, ниманидир, кимнидир кутган ва кутмаган бениҳоя азиз, айни пайтда ўкинч-армонли, “азобли ўйлар” бизни осонликча тарк этмайди... Файласуф шоир “Ер” сарлавҳали миниатюр шериди табиат ва инсон, ҳаёт ва тинчлик-осойишталик, ризқ-рўз манбаи бўлган меҳнат, унинг самарали фақат яхшилик, эзгулик йўлида сарф этилиши муаммоларига ўзининг поэтик муносабатини билдиради:

Истардим, инсон ҳам Ерга фақат дон,

Мурувват, саховат уруғин экса.

Ҳеч ким ўксимаса, ҳаммага етса

Кўк гумбаз остида тўкин дастурхон.

Назаримда, мен ҳам ерни деҳқондай

Ҳайдаб, ҳар қадамда маъно изладим.

Самимият уфуриб турган бу ўйнан сатрлар узоқ, давомли мушоҳадалар маҳсули сифатида шакллангани сезилиб турибди. Беқиёс даражада мураккаб асримизда умум-башарий масшабда, инсон заковати, қалб саховатининг ҳамма нарсага қодир кучига ишонч-эътиқод билан, шу қадар журъатли фикр юритиш учун шоир зиммасига катта масъулият олиши, бунга ўзини маънавий ҳақдор деб ҳисоблаши лозим бўлади. Асқад Мухторнинг муносиб ҳаёт ва ижод тажрибаси, энг муҳими, ижодий ҳалоллиги, виждон амрига бўйсуниб, қалб буюрганини – ростини, ҳақиқатни ёзиши, ҳамиша янгилик, бадий кашфиётлар ҳисси билан яшаши унга ана шундай маънавий ҳуқуқ беради. Қолаверса, шоир нафақат виждон соқчиси; у башарият фарзанди, Ҳақиқат, Гўзаллик, Яхшилик элчиси. А.Мухтор санъаткор меҳнатини деҳқон меҳнатига қиёслаши, она-Сайёрамиз тупроғида “фақат дону мурувват, саховат уруғи” униб-ўсимини орзу қилиши шунчаки, одатий гап эмас. Шоирни чиройли ташбиҳу нисбатлар, баландпарвоз васфлар қизиқтирмагани маълум. У ҳозирги бениҳоя таҳликали вазиятда жаҳон тинчлигини (шеърда бу сўз ишлатилмасида) сақлаб қолишдек қийин ва олижаноб вазифа қаршисида шоир, санъаткор

адо этиши лозим бўлган қутлуғ миссияни самимий истак, ёруғ бир хаёл тарзида ифодалайди. Шеърнинг “истардим” сўзи билан бошланиши ҳам айти шу мақсад кузатилганлигидан далолат беради.

А.Мухторнинг “Ўур оқади...” шеърида биринчи қарашда инсоннинг ёруғликка ҳамиша ташна руҳини, заковат зиёсини сув билан ҳаводек ҳаётӣй эҳтиёж деб билиши гўё космик меъёрлар орқали ифодаланаётгандай бўлади:

**Нур оқади, ку-тун нур оқади,
Нур ёғади қуёшдан ерга...
Миллиард йиллар неча миллиард юлдуз,
Ер деб хирмонин ҳамон уяди.
Нимага бўлмаса унда одамлар
Қора кунларини оғир туяди?**

Аслида, мисралар руҳига – моҳиятига разм солганда, шоир танланар “нур” рамзи биз дафъатан англаган ақл-заковат ва маънавият зиёсидан ортиқроқ зарур, қадрли бўлган бахт, рўшнолик, яхшилик, тинчлик-омонлик, том маънодаги (қонунларда акс этмаган) инсоний эрк маъноларини ифодалашга даъват қилинмаганми? Халқимиз тинчи, ҳаловати бузилган, бахти, эрки оёқ ости бўлган кишининг бениҳоя аламли, озорли ҳолатини: “Ёруғ кун борми?” каби исёнкор сўзлар билан ифода этади. Демак, “нур” тимсолини ана шу йўсинда мумкин қадар теран, ҳамдард кўнгил идроки билан тушунадиган бўлсак, унга контраст-муқобил олинган “қора кунлар”нинг маъноси яхшироқ аён бўлади. Шоирнинг сўз туйғуси, сўз-ташбихга санъаткорона муносабати шундаки, қуёшдан, коинотдан азалдан то абад гўё Сайёрамиз эҳтиёжлари учун “оқади”ган нур тун қоронғилиги билан эмас, унинг ғоявий жиҳатдан яна-да чуқур маънодаги тимсоли-халқона “қора кун” нақли билан классик тазод усулида муқояса қилинади, шу тарзда “нур” сўзи рамзий-мажозий характердаги янги фалсафий-лирик образ даражасига кўтарилади.

Шоирнинг “Умид” миниатюрасида табиатнинг баҳорий мусаффолиги “янги меҳмон” – чақалоқнинг уйқу оғушидаги ажаб маъсумона кўринишию гўё “тушида” кулиши халқона синчков нигоҳ, табиий, тиниқ ранглар воситасида ифодаланади:

**Инсоннинг дунёда илк палласи,
Ўунчадек тугилиб ётибди.**

Туғмами мусиқа, она алласи –

Юзида табассум чечак отибди.

Шоир уйқу жараёнини ифодаловчи сўзларсиз норасида инсоннинг фариштасуврат қиёфасини табиат ҳодисасига қиёс этиш билан гўё китобхоннинг табъи ва мушоҳада кучини синамоқчидай мўъжазгина лавҳада оламнинг рангин тимсол-образини мужассам ифодалайди: бу – боланинг “ғунчадек тугилиб ётиши”, гулдай нозик ҳарир “юзида табассум чечак отиши” – фақат гўдак хилқатига хос ибтидоий тароват, турли андозаларга тушмайдиган, дахлсиз гўзаллик унсурлари; бу – одам боласининг “илк палласи”га хос, ҳали умр, тақдир, жамият, замон эпкинларидан фориғ, бокира даврига хос пинҳоний ўсиш, ўзгариш ҳолатлари; ниҳоят, бу – “мусиқа”, “она алласи” билан бола табиати – қонига, жисмига, юрагига майли ҳали уйқудаги идроки, мурғак руҳияти ва маънавятига аста-секин ўта бошлайдиган эзгулик қатралари, яна аниқроғи, унинг кўринмас, сезилмас нур, ранг, ун-оҳанг, ўт-ҳарорат – оналик меҳри зарралари. Шоир ана шундай нозик жилоларни санъаткорона умумлаштиради. Шеърнинг кейинги бандида болалик дунёсига хос нуқра – шаффоф нуқталар “барчанинг дардига бўлган... дард” (Навоий) оҳанглари билан уйғунлашиб кетади:

Сўнмасин юзида илоҳий ёғду,

Разолатни йўлатманг зинҳор...

Ҳар гўдакни мўъжиза деб билинг,

Қутқариши мумкин дунёни!

Шоир қанчалик оғриқли-маломатли бўлмасин, турфа ёлғон, ғаразу нопоклик каби маънавий “разолат”нинг хатарнок кўринишлари билан боғлиқ, ҳаётий зарурати, аҳамияти ҳали-бери сақланиб қоладиган ечими мушкул муаммолардан баҳс очади. Ҳолбуки, шоирнинг бундай эзгу “умиди” замирида ҳар бир соғлом ақл ва ахлоқ соҳибини “азобли ўйлар”га толдирувчи зиддият ётадики, буни фақат сўз санъаткори шеърят қонунларига хос гўзаллик, ҳақиқат меъёрига солиб, азалий мушкулотни бир қадар “юмшатиши”, шу йўл билан гумроҳлик ва ғофийлик кулфатидан огоҳ этиши, кимларнидир инсофга чақариши мумкин. Зеро, норасида чехрасида акс этган табиатан тоза, нурли чизиқлар кейинчалик ўзгача маъно касб этувчи қадрият – катталар тасаввуридаги имон-эътиқод, номус-диёнат (масалага масъулият ҳисси билан ёндошганда) гўдаклар поклигининг нисбий ҳақиқати, шартли аломатлари маъносидагина сақланиб қолиши мумкин. Акс ҳолда, бола “юзида илоҳий ёғду” образи навбатдаги алдов рамзига айланар эди. Шоир эса камоли эътиқоду эътимод билан: “Ҳар гўдак – мўъжиза...У дунёни қутқариши мумкин!” - дея ҳайқиради. Беихтиёр христиан фалсафаси ва бадий маданиятнинг улуғ арбобларидан Достоевскийнинг “Нафосат – оламни халос этади” деган сўзлари ёдга тушади. Шу маънода шоир сўзлари, азалий

зиддиятлар курашидан қатъи назар, қутлуғ калималар сирасида лоақал шеърят мухлислари назарида ўзининг муносиб қадрини топиши мумкин.

ФОЖЕОНА...

Маълумки, санъатнинг барча соҳаларида ҳазин-трагик мазмуни, ғояси, образлари билан ўқувчини, тингловчини, томошабинни ҳаяжонга солувчи, ҳатто ларзага келтирувчи асарлар мавжуд. Зотан, айрим номдор шоирлар каромат қилгандай, ҳаёт “ғамдан йўқ нишон” бахт кошонаси, ҳаёлий чорбоғу шодликлар бўстони эмас. У ўзининг азалий ва ногихоний, оддий ва мураккаб зиддиятлари, драмалари, инсоний дардлари билан маъноли ва қадрлидир. Эндиликда шоир эътиқод, виждон қонуни билан “нарсаларни ўз номи билан аташ” фурсати келганидан илҳом ва рағбат олиб, деярлик ҳар куни, ҳар соатда бевосита кўриб кузатган, шоҳиди бўлган воқеа-ҳодисалар ҳақида ё билвосита – қалбан ҳис этиб, ҳаёлан мулоқот қилиб, руҳан кечирган ҳаёт зиддиятлари ҳақида, унинг сурурли, фароғатли, лазиз инъомлари билан баробар, аччиқ-аламли, ноҳақ, номақбул, ҳатто фожеъ насибалари ҳақида очиқ-ошкор ёзишни, дардни баралла, ҳайқириб айтишни ижодий таомилга кирита бошлади. Ҳозирги ўзбек лирикасидаги трагик мотивлар, образлар мана шундай ҳаётга янгича муносабат меваларидир.

Ҳаётнинг мураккаблиги шундаки, унда суронли ҳодисалар замирида осойиш ва оройиш дамлар амалланиши, етилиши мумкин бўлганидай (“Бўронларда бордек ҳаловат...” – Лермонтов), аксинча, тинч-сокин ҳолатлар ҳам ўз руҳида туғёнлар манбаини сақлаши ажабланарли эмас. Одатда кутилмаган ҳол бўлиб туюладиган зиддиятлар – бахт ё бахтсиз ҳодисаларнинг сабаби, замини ҳаётнинг ўзида яширингандир. Асқад Мухтор ҳаёт қувончлари унинг зоҳиран кўзга ташланмайдиган аламли жиҳатлари – табиий ҳазин-ўйчан “фалсафа”си билан ёнма-ён яшабини шундай ифодалайди:

Кун ботади, терак учларидан

Сўнгги рангларини йиғиб олади.

Инсон эса, бу фожеани

Тинчгина кузатиб қолади.

Аввало, оқшом олдидаги манзара – қуёш ўзининг “рангларини йиғиб олиши” қанчалик жонли, аниқ чизилган. Ўзаро зид маънодаги параллелизмдан (табиат ҳодисаси ва инсон кечинмалари) кутилмаган фалсафий хулоса чиқарилади: кун ботиши билан табиатнинг рангин жилолари сўнади, моҳият эътибори билан умрдан ҳам бир кун “сўнади”. Шоирнинг қаҳрамони: “Кун ботмоқда, кун ботмоқда ахир, кунлардан иборат инсоннинг умри!” дея нидо

килиши қанчалик ҳаққоний! Бундаги нозик бир нисбат – ҳам фожеъ, ҳам ҳаётий хулоса борлиқни, ундаги шеъриятни ўзига хос зиддияти билан ҳис этиш натижасидир.

Шоир “Мангу олов” шеърида номаълум солдат қабри устида ёниб турган алангага шундай поэтик нисбат беради:

Типирчилаб турган қалб бу...

“Типирчилаб туриш” нафақат аланганинг кўринишини, у орқали юракнинг ҳолатини ифодалайди. Бунда сўз бир неча нозик – зоҳирӣ ва ботинӣ маънолари, поэтик қирралари билан кўринади. Алангаланиб турган “қалб” кимларнинг рамзи? Улар “типирчилаб турган қалб” тимсолида нималарни сўрайди? Кимга интилади? Мангу ёниб туриш “қалб”нинг мислсиз ва битмас қийноқни кечириши деган сўз эмасми? Бундай саволлар замирида барҳаётлик ҳам, трагизм ҳам, тинчлик учун кураш ғоялари ҳам мужассамланган. Шоир тинимсиз ёнаётган алангани қаҳрамон шаҳидлар руҳига нисбат бериш билан сўзга ғавқулдда теран трагик маъно бағишлайди. А.Мухтор янги туркумга кирган “Номаълум солдат қабри ёнида” шеърида (“ШЮ”, 1989, 1-сон) мавзуга шу кунинг ошқора позициясидан ёндашади:

Бир шивир эшитдим олов тилидан,

Бошқача дард билан эгилди бошим.

Бу дардни билмайди, дейман дилимда

“Доҳий” номи билан ўлган тенгдошим.

Бу ўйчан мисралар руҳига мингдирилган сирли “бир шивир”, “бошқача дард” энди фақат Ватан учун жон фидо қилганлар хотирасининг бугунги ошқоралик ва тўла ҳақиқат шароитида тадқиқ этилаётган мудҳиш хатолар – айниқса. Улуғ Ватан урушининг биринчи йилда “доҳий” иродаси, аниқроғи, унинг жинойӣ ғофиллиги, шахсан сиёсий сўқирлиги ва айниқса: “бизда асирлар йўқ, фақат Ватан хоинлари бор” деб билган ёвуз муҳокамаси – беомон ҳукми оқибатида содир бўлган яна даҳшатлироқ фожеъ маъноси англашилмайдими? Ўша машъум хатолар, машъум хулосаларга йўл қўйилмаганда берилган қурбонлар сони камроқ бўлмасмиди? Эҳтимол, шоирнинг “тенгдоши” ҳам ғолибларча, она юртига эсон-омон қайтганлар сафида бўлармиди... шоир кечирган “бошқача дард”, шубҳасиз, китобхонга ўтади, ўтган уруш фожеасининг аввал очилмаган, азобли ўйларга солувчи янги қирралари ҳақида ҳаёлга толдиради (шоир қаҳрамон кечираётган “дард”ни унинг тенгдоши ҳеч қачон “билмаслиги” фожеанинг яна-да чуқурроқ моҳиятидан далолат беради).

Халқимиз инсон хотирасини қадимдан эътиқод даражасига кўтарган, муқаддас қадрият деб билган. Кейинги йилларда бу сўз яна азиз ва муқаррам

саналиб, айрича садо бераётганининг чуқур сабаби бор. Биз ҳақиқатдан жаҳоншумул-тарихий зафарларимиз билан қонуний ғурурланишни ўз-ўзини мақташ, васфғўйлик, таҳсинбозлик билан алмаштира бошлаган эдик. Бу зафарлар нафақат меҳнат ва кураш жабҳаларидаги мислсиз жасорат, не-не машаққат ва маҳрумликларни инқилобий сабот билан енгиб ўтиш туфайли, нафақат идеал йўлидаги онгли фидойиликлар, Ватан мустақиллиги билан боғлиқ шарафли ўлимлар, балки хануз ўнгимизда ҳам, тушларимизда ҳам хотираси азоб берадиган адолатсизлик қурбонлари, бошқа мудҳиш хатолар эвазига келганини, сал бўлмаса, унутаётган эдик...

Шуниси эътиборлики, ҳозирги социал иқлимни, маънавий дунёни соғломлаштириш жараёни бошланмасдан анча йил илгарийёқ инсон хотираси мавзуида адабиётда, жумладан, шеъриятда кучли асарлар пайдо бўлди. Асқад Мухторнинг “Безовталиқ”, “Аяжонимиз”, “Эл-юрт”, “Планетанинг энг ёрқин куни”, “Туш” каби салмоқдор шеърлари, асосан, 80-йилларнинг бошида ёзилган ёки эълон қилинган. Улардан, айниқса, “Туш” шеъри халқона собит руҳи, фожеъ ҳол тасвирининг ғоят ҳаққонийлиги, аниқроғи, фожеъанинг ҳаётбахш моҳияти билан ажралиб туради. М.Светлов йиғлаётган онадан чуқур сукут сақлаётган она фожиалироқдир, деган эди. А.Мухторнинг қаҳрамони ана шундай оғир сукути билан бизни хушёр тортиради ва аста-секин қалбимизни ларзага келтиради:

Уруш вақти, тушар-илинж, умид,

Ҳар ким жигарини ўйлайди.

Оналар, келинлар даврасида отин

Тушнинг таъбирини сўйлайди...

Фақат бир қиз маъюс кўзлари-ла

Чехраларни таъқиб этади.

Ҳар кун келадию жовдираб ўтириб,

Тушини айтмасдан қайтиб кетади...

Уруш йилларидаги бардошда “тенги кам” (Миртемир), ҳамиша бедор оналар, ёшу катта бевалар, аламини меҳнат билан ичга ютган опа-сингиллар, янгигина оила бахти, қувончларига уруш балоси човут солган ёш келин-қаллиғлар, унашилган ёки аҳд-паймон қилишган қизлар ҳолати, кайфияти, пинҳоний, лекин тўзимсиз ҳасратлари, нажотсиз умидлари, қўрқинч-ҳадикли хаёллари қанчалик аниқ ҳаётий лавҳада ифодаланган! Бу – ўша йилларнинг фақат катта ёшдаги шоҳидлари эмас, жуда барвақт оғир-босиқ, сабр-бардошли, ақлли бўлиб қолган гўдаклари ҳам унутолмайдиган манзара. Шоирнинг кейинги сатрлари ўша йиллар хотиротини гард юқтирмасдан сақлаб, авайлаб келаётган, “абადий фироқни абადий висол деб билган”

(А.Орипов), инсоний садоқат ва вафонинг тирик тимсоли бўлган, рокиза сиймосига чиндан сажда қилса арзийдиган аёлларимизга аталган:

Йиллар шундай ўтар...

Айтилмаган туш-чи? Ерда қолиб кетган

Зангин мина каби ҳамон даҳшатли...

У пайтлардан бери неча баҳор ўтди.

У қиз ҳам энди йўқ, унинг ўрнида

Бир аёл юради суқумсизгина.

Узоқларда ўлган жангчи йигитнинг

Тушларида қолди қизгина...

Биздан кейинги авлодлар, уларнинг маънавий-ахлоқий дунёси, инсоний қадрияти ҳақида каромат қилиш ўринсиз. Кошки ҳозирги авлод, лоақал, уруш мотамсароларининг жуда кам қолган табаррук вакилларини кўрсаю, кўрмасликка, билмасликка олмаса, уларнинг фожеали тақдири орқали бизнинг шу кунларимиз учун аксарият ёш жонларини фидо қилганлар хотираси қанчалик қутлуғ, муборақ эканини оз бўлса-да тушунса. Зеро, Инсон хотираси уни тушунишдан бошланади.

Инсон хотирасида унинг тирик руҳияти, гўзал маънавияти яшайди. Лекин ҳалқимиз ўғил-қизларининг Улуғ Ватан уруши йилларида – жангларида ва меҳнат жабҳаларидаги унутилмас жасорати билан боғланган тарихий хотирот алоҳида ажралиб туради, у ўзининг мислсиз масштаблари, фидойиликнинг умумхалқ характери, умумбашарий моҳияти билан беқиёс юксакликка кўтарилади. Чунончи, Асқад Мухторнинг “Аяжонимиз” шеърида ўзбек қишлоғи, унинг катта-кичик заҳматкашлари – аёллар, болалар ҳаёти орқали Улуғ Ватан уруши йилларининг ёрқин ва ўзгача миниатюр-лирик хотираномаси яратилади:

Уруш мўраларди қўлсиз енглардан,

Юпун хирмонлардан – бебарака куз...

Булутлар безовта эди осмонда,

Жажжи юракларда – ҳаяжонимиз.

Дадамизни эслаб шундай ҳар тонгда

Мунгли куйлар эди аяжонимиз.

Куй бўлиб учмоқни қиларди орзу

Дадамизни эслаб шундай ҳар тонгда.

Аммо қанотларни ёзолмасди у,

Чунки биз бор эдик қанот остида.

Ҳассос шоир ўша бениҳоя оғир, лекин хотираси муборак йилларнинг ҳаққоний манзарасини чуқур самимият, лирик эҳтирос билан чизади: “ҳар тонгда” майин-сокин пардаларда таралган, айниқса, кўшиқ соҳибасининг ўзи учун жуда кўп маъноларни, қанча хотиралар, ширин ва аччиқ ўй-хаёлларни жойлаган, безовта кўнгилга бир қадар таскин, ҳорғин руҳга тетиклик бағишлаган, бола учун эса завқли, дилхуш, лекин, барибир, сирли бўлган бу “мунгли куй”нинг ўзи ўша унутилмас йилларнинг беназир хотираси – соғинч, алам, таҳлика, умид, ўтинч, сабр туйғуларининг умумлашган рамзий образи эмасми? Шу тариқа шеърда турли тарзда ифодаоанган лирик-драматик образлар силсиласи яратилади: “мунгли куй” тимсолида уруш йиллари хотираси, “дада”, ва “аяжон”лар хотираси, ниҳоят, шоирнинг қаҳрамони – ўша довулли кунлар шароити фавқулудда зийрак ва ўйчан қилиб қўйган болакайнинг ҳеч кимникига ўхшамайдиган, тиниқ, беғубор, ҳам реал – ҳаққоний, ҳам хаёлий-романтик тимсоли – хотираси. Улар орасида онанинг хотира-образи табиий жозибаси, ҳаётий-драматик теранлиги билан ажралиб туради: болага шундай туюладики, “аяжони” севимли дадамларини эслаб куйлаганда гўё куйдан қанот боғлаб мағрибга қараб учмоқчи бўларди-ю, қанотлари остидаги жўжаларини – жангдаги ёридан, эҳтимол, фақат ёдгор бўлиб қоладиган фарзандларини ичига ютиб, айти чўғда умидбахш кайфиятида “ҳар тонгда” ўзича куйлаган бу аёл шунчалар саботни, бардошни қаердан олди экан? Эҳтимол, бундай илоҳий нажотнинг асл сабабиятини ўша покдомон, фидойи аёлнинг ўзи ҳам, биз бугун бир неча ўнйилликлар масофасидан туриб, бутун мураккаблиги билан идрок қилганимиздай моҳиятини билишга зарурат сезмагандир, фурсати етмагандир... Лекин бундай букилмас руҳий қудрат асли халқимиз характерида жо эканини шоир чуқур мушоҳада қилади, шунинг учун ҳам “аяжон” тимсолидаги том маънода драматизм ва трагизм билан йўғрилган инсоннинг хотирот образи шунчалар ларзали, жозибали чиққан.

ОШИҚОНА, МУСАВВИРОНА...

Бадий ижоднинг барча соҳаларида, жумладан шеърятда “абдий мавзу” номини олган, шоирлар “она-Ернинг она тили” (А.Мухтор), “Билинг, динсизлар осиймас, муҳаббатсизлар осийдир” (Э.Воҳидов) деб таърифлаган севги қадарли кенг тарқалган, макон ва замон чегараларини билмайдиган бошқа бир фалсафий тушунча – руҳий-маънавий қадрият бўлмаса керак. Гарчи Асқад Мухтор лирикасида “соф”интим мавзудаги шеърлар кам учраса-да, шоирнинг фалсафий ўй-мушоҳадалар ё азалий хилқат – манзара лавҳалари баъзан ошиқона кечинмалар билан ўйғуриб берилганини кузатиш мумкин. Маълумки, энг яхши интим-лирик шеърларда севимли, азиз кишини идеаллаштириб, ҳатто илоҳийлаштириб тасвирланади, унга яккаю ягоналик, ҳамма нарсга қодирлик, ҳатто мангулик каби сифатлар берилади, бу асли одамлардан олинган, уларнинг реал кечинмалари ва романтик хаёлларини чуқур “ўзлаштириш” самарасидир. “Подлинный романтизм не был

отрешением от жизни; он был, наоборот, преисполнен жадным стремлением к жизни... Жадное стремление жить удесятёренной жизнью”, – дейди А.Блок.

Умуман, шеъриятда, хусусан “соф” лирикада юксак хаёл қудрати билан ҳаётни, руҳий оламни бир қадар “қучиб етиш” мумкин.

А.Мухторнинг “Билса эдим шуни...” шеърида бир умр унутилмас қалб хотироти – ёшлиқнинг ёниқ эҳтиросли дамлари бениҳоя лазиз, лекин зиддиятли хаёллар тарзида ифодаоанган. Шоир муҳаббат ҳиссини табиат ҳодисаси билан муқояса этади: қиш билан баҳор, шабнам билан қуёш бир-бирини қўмсаб, бир-бирига интилиб, ташна бўлиб яшагани каби шоир қаҳрамонини ҳам “бир-бирига етолмайдиган, бир-биридан кетолмайдиган” муҳаббат туйғуси, унинг сирли-сехрли моҳияти қийноққа солади:

Капалакми, тош ҳайкалми менинг

Ўт ичида ўтган уч тунми?

Ўт ичида ўпган юлдузимда

Қолса эди тирик учқуним.

Қолса агар тирик учқуним,

Хотирангда яшаб қолардим.

Билса эдим шуни, мангуликни ҳам

Мана шу оқшомдай кутиб олардим.

Бу мисралар замирида нафақат шеъриятга, балки музыкага ҳам хос, моҳиятига етиб бўлмас руҳий олам тажассум қилган. Биз фақат: “капалак” ва “тош ҳайкал” контраст образлари орқали шоирнинг ниятини бир қадар фаҳмлай оламиз: муҳаббат оташи билан кечирилган, “ўт ичида ўтган уч тун” наҳотки капалак умридай бўшлиқ ичида йўқолиб кетса? Туйғулари шу қадар пок, самимий, ёлқинли бўлган инсоннинг қалб кўридан бирор “тирик учқун” сақланиб қолмаса?... Шоир муҳаббатнинг умри фақат ҳажр изтироблари ёки васл лаззатлари билан чекланмаслиги, севгининг абадий барҳаётлиги ғоясини илғари суради; у “ўт ичида ўтган уч туним”, “ўт ичида ўпган юлдузим” каби ғаройиб-руҳий образларда муҳаббат туйғуларининг сирли-самовий характерини ифодалайди, бу бизни ҳам беихтиёр равишда: “О, қани инсон шуни билолса эди...”, – дея шивирлашга мажбур қиладиган сирли-пинҳоний лирик лавҳалардир.

Шоир “Жимлик сурони” шеърида турли жонзотлари сукут сақлаб, аслида “ўсаётган, кутаётган” (М.Пришвин) ўтов ҳаёти ҳақида, шовқинсиз “тун безовталиги” ҳақида ёзади, “табиатнинг ўз шеваси” (Миртемир)дан, ибтидоий тароватидан, гард тегмаган рангларимдан, жонли унсурларидан шеърий ташбиҳлар сифатида фойдаланади.

Ингичка кишнаса узоқда қулун,

Биянинг кўзида юлдуз чакнайди...

Шоир яйлов оқшомини табиий ва тирик аломатлари билан чизади: бу манзарадан кулуннинг овозини, ҳайвонот дунёсига хос оналик инстинктининг кудратини аниқ ҳис қилиш мумкин: умумий сукунатга ҳалал бермайдиган, балки “сукукнатни тинглай билиш” (Блок)га туртки бўлиб хизмат этадиган, “биянинг кўзида юлдуз чакнатган” бундай стихияли товушни чиндан ҳам “жимлик сурони”– тарзида қабул қилса бўлади. Бу табиатдаги товуш ҳодисаси орқали лирик манзара яратиш намунасидир. АюМухторнинг, айниқса, 70-80 йилларда яратган туркум шеърларида манзара лавҳалари турли типдаги образларга гоҳ бадиий фон бўлиб келса, гоҳ ўзи мустақил тимсол-образга айланиши мумкин. Масалан, шоир “Қийналиш” шеърида табиат ҳодисаси – “оппоқ булут”дан ижодий изланиш машаққатларини, шеър яратиш дардини – ижодхонасининг лаҳзали бир ҳолатини ифодалашда ўзига хос қиёсий нисбат сифатида фойдаланади:

Оппоқ булут сузиб ўтди,

Яна томчи томмади...

Наҳот бунга ҳам кўникдим,

Дардли ўйлар қолмади?..

“Қалб” сарлавҳали шеърида “кулранг оқшом” чоғидаги ўйчан-сокин манзара илҳомбахш кайфият учун бирдан-бир матлуб зумин ҳозирлагандай туюлади. Лекин кундуз билан шом орасида фақат шеърий идрок илғаб оладиган нозик, ички-руҳий алоқадорлик, бадиий-мантикий уйғунлик бор: “яна бир кун”нинг нафақат “қизғин ишлар билан”, айниқса, “ўтли ҳислар билан ёниб тугаши гўё ижодий ўй-ният учун сабабиятга, “кулранг оқшом... сукунати” эса унинг оқибатига, аниқроғи, шеърий рағбатнинг заминига “таянч нуқтаси” (Гёте)га айланади. Шу тарзда инсон умрининг изсиз йўқолмаган, мазмундор бир кунлик хос манзили ҳақида ҳам фалсафий ўйчан лаҳва, ҳам шоир ижодхонасининг бетакрор бир қирраси – рангин манзараси чизилади. “Кулранг оқшом сукунати” шоир қаҳрамонининг илҳомбахш кечинмаларига айланган экан, бу жозиб-ўйчан ҳолат ўз самарини беришига ишонса бўлади. “Туман” шеърида манзара лавҳаси яна ўзгача характери, гўзал моҳияти билан чизилади:

Мўъжизани қаранг: гулга ари қўнди,

Гул балки Заминнинг қалб ўтидир.

Қаҳрабо зарралар балки асал эмас,

Балки табиатнинг она сутидир.

Катта иқтидорли шоир табиат ҳаётига меҳр билан, ботиний назар ташламаса, уни қалб идроки билан мушоҳада этмаса: “гул... Заминнинг қалб ўтит”, “асал табиатнинг она сути” каби халқона лутф, нуқтадон маъно –

фалсафа ва шеърият уйғунлиги меваси бўлган чиндан ҳам “мўъжиза” образлар шаклланармиди?..

Шоир “шунда туғилиб ўсдим” сарлавҳали шеърида бамисоли фазогир назари билан кузатилган панорам манзара – ўлкамизнинг тоғ ёнбағирлари – адирлари, яйловлари, даштларидан то Оролгача чўзилган кенгликлар бағрида мавжланиб ётган кунлик ҳаёт “уфқ”лари образини чизади:

Помир чўққисидан менинг ҳар куним

Орол кўзгусига боқади.

Яйловларда яшил ўт тўлкини

Уфқдан уфққа оқади...

Бу тўрт мисра орқали азалий мерос – шу эл-брт қисмат насибасига битилган табиат эҳсони – манзаралар моҳият эътибори билан шоирнинг ҳаётдан олган таассуротларига конкрет макон ва замон, меъёр ва масштаб, бутунлик ва ёрқинлик каби бидииятнинг ўзига хос қонунлари асосида индивидуал шакл-шамойил бериши аён бўлади. Шоирнинг “Дарё” номли мухтасар шеъри – тўртлигида ҳам табиий ландшафт икки узвий поэтик элемент – қаҳрамон шахси (“умрим йўллари”) билан воқеалик ҳақиқати (“даврим ишлари”)ни ўзаро боғлашга, уларнинг уйғунлигини мантиқан асослашга хизмат қилади:

Ана, ўша – Чирчиқ, тоғ тўшларида

Зангор лента бўлиб кўринган.

Қўшиб ўрилган у даврим ишларига,

Умрим йўлларига қўшиб ўрилган.

Аввалги икки мисрада она ўлка табиатининг ғоят мухтасар, лекин панорам манзараси чизилади, мана шу бетакрор фонда кейинги сатрлар кутилмаган тарзда салмоқдорлик – ижтимоий маъно касб этади. Муболағасиз айтиш мумкинми, бу миннатурода республиканинг энергетик ва ирригация хужалигида ўзига муносиб ўрин тутган Чирчиқ дарёси ва воҳасининг ёрқин, лаконик поэтик биографияси намоён бўлади. Бу айни бир вақтда ҳам оригинал лирик манзара, ҳам ўзига хос лирик-публицистик лавҳа-образ яратиш маҳоратидир.

“Яйлов тонги” шеърида табиатнинг ошкор ва хуфёна ядохимикатларидан холи кучоғидаги субҳидан кўриниши интим туйғулар билан узвий берилади. Айниқса, шаҳарлик кўнор учун тансиқ бўлган ўтов ҳаёти манзарасидан бетакрор лирик лавҳа яратилади:

Тиззамга бошинг қўй. Ойнинг кокиллари

Уфқларга тушди таралиб.

Кўзларинг сеҳрида менинг такдирдим

Сочларингга қолган ўралиб.

Яйлов денгизини кечар оппоқ тонг,

Нега қалбинг жиндак энтикди?

Дунёнинг мўъжизаларидан бири – сахар яоғи аста-секин “оламнинг шаклланиши”ни шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кўзлари билан кўриш табиатнинг бу стихияли жараёнига инсоний ҳарорат, ўзгача латоқат бағишлайди. Тонг олдида “ойнинг кокиллари уфқларга таралиб тушгани”, “сўнг яйлов денгизини оппоқ тонг кечиб” ўтиши табиатни образларда ҳис этишнинг оригинал намунаси. Шоир қаҳрамони бу лирик манзарани ошиқ кўзлари билан кўрганидан унинг эмоционал жозибаси ортади (“кўзларинг сеҳрида менинг такдирим сочларингга қолган ўралиб”). Қувонч, ҳайрат, ҳавотир ва муҳаббатнинг яна аллақандай сирли туйғуларидан йўғрилган “нега қалбинг жиндак энтикди?” – сўроғининг маъно қирралари, унинг тонг сеҳрига сеҳр кўшиш боиси шунда. Хуллас, шеърнинг бутун мундарижасида манзара ва интим кайфият, табиат ва руҳият уйғунлиги сезилиб туради.

Кел, жимгина бирпас ўлтирайлик,

Кўзларингга яна тонг ҳуснидан ол.

Тонглар... Тонглар ҳали олдимизда кўп,

Лекин мунақаси бўлмас, эҳтимол.

“Яйлов тонги” – ҳаётнинг ўзидай – яйловдаги тонглардай соф, сафобахш поэзия туйғусидан, табиат ва инсон ҳақидаги фалсафий мушоҳада ва мувоҳасалар синтезидан туғилган шеърлардан. Ошиқона кўзлар лавҳасига “тонг ҳуснидан олиб жимгина ўтираш”да чуқур, нозик маънолар яширинган, бу ўзига хос полисемик образ намунаси: бахтли муҳаббат тақдири туфайли оламга ўзгача чанқоқлик, ўзгача ҳайрат билан боққан кўзлар яна-да равшан, тиниқ, тийрак бўлсин; ўзида теран маъноларни ифодаласин, бубетакрор тонг нафосатини кўнгилга бир умр ўчмас қилиб кўчирсин; ҳамиша мана шу тонг каби порлаб турсин, ҳамиша қувонч бағишласин... бугина эмас: ўша бемисол тонг томошасидан болаларча ҳайратланиш, унинг сирли-сокин мусиқасида, табиатнинг мусаффо, оромбахш қучоғида, севимли киши билан ҳамнафас, бир-бирова билан, ўз-ўзи билан, эҳтимол, зиддиятли ҳаёллар, руҳий суронлар, қалб хотиралари яширинган... шу тариқа, ташбиҳ ва тимсолларсиз, оддий сўзлар орқали берилган “жимгина бирпас ўлтирайлик” лавҳаси “Яйлов тонги” шеърининг контекстида ўзига хос “руҳият манзараси” (“пейзаж души” – А.Блок)га, табиат фонида яратилган интим-лирик образга айланади. Ниҳоят, шеър интиҳосида ўтов ҳаёти – табиий гўзаллик уйғотган руҳий ҳолат образлари яна ўзининг азалий манбаи – лирик манзара билан алмашади:

**Қирда сурувларнинг дупури тинган,
Қўйчивонлар ёққан гулхан ўчибди.
Саксовул чўғининг учқунлари эса
Юлдуз бўлиб кўкка кучибди.**

Бу лирик лавҳадан тонг олдидаги яйловнинг ери, осмони, ҳавоси, жонзотлари ҳақида аниқ ва тиниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шоирнинг қаҳрамони яйлов тонгини тунни бедор ўтказиб кутмаганида, унинг сеҳрли стихиясини шахсан кечириб, гўё унга сингиб кетмаганида, бундай табиий манзара-образ шаклланмаган бўларди.

“Кайфият” лирик миниатюрасида кечинма суврати сўз санъатининг мусаввири тиниқ ранглари воситасида язилади:

**Кўкда юлдуз учар думини судраб,
Тебратиб шамимнинг заиф шуъласин...
Ёлғизлик бурчакда тўқийди
Жимликнинг ўргимчак уясин.**

Самода учган юлдуз шиддатининг шоир ижодхонасида милтиллаган шам шуъласи тебранишига нисбатан инсон – коинот муносабатлари доирасида қанчалик ғаройиб ҳол бўлса, ўргимчак “”ғайрати ва ҳиммати” (Навоий)нинг жимликка, ёлғизлик узлатгоҳининг бурчакдаги ўргимчак уясига муқояса этилиши шунчалик санъаткорона синчков ифода намунасидир. Биринчи байтдаги “шамим” сўзидан шоир қаҳрамонининг шахси, унинг шеър яратиш дақиқаларидаги сирли-сокин ҳолати аниқ сезилиб туради, кейинги байтда эса у кўздан яширинади. Лекин биз ўргимчак уясининг “тўқилиш” жараёни ҳақида эмас, балки, инсон ёлғизликда кечирган хаёлчан-ғариб руҳиятнинг пинҳоний драмасини ҳис қилгандай бўламиз, эҳтимол, бу жимлик – танҳолик бағрида илоҳий қудрат (ё шеърят илоҳасини)нинг фақат шоир зотиға инъом этадиган янги асар биноси “”тўқилар, бетакрор бир тимсол-образ ёруғ дард бўлиб этадилар. Бу – шоирнинг ўзигагина аён бўлган сирли-мўъжиз ҳолат.

ШУ ЛАҲЗАЛАР МУНОЖОТИ

Мен давра суҳбати мавзуга бевосита ё билвосита дахли, шахсан ўзим муҳим деб сайлаб олган поэтик асарлар ҳозирги шеърятимизнинг турли бўғинига мансуб, том маъноси билан ижодий фаол ва ҳалол шоирларнинг айрим шеърларини баҳоли имкон таҳлил қилишга уриниб кўраман.

Асқад Мухтор янги шеърларидан бири – “Қадрини излайман”да ҳақиқий шоир учун сўз туйғуси қанчалик муқарраму мўътабар эканлигини ҳаётнинг бугунги талаблари – маънавий позициясида туриб, юракдан тўлиб, куйиниб ифодалайди. Шоирнинг аламли киноя билан йўғрилган самимий, рўй-рост сатрлари замирида шеърят доирасини базўр ёриб чиқадиган ижтимоий дард – кечаги турғунлик асоратини, пассивлик, лоқайдлик касоратини фош этувчи, бугунги янгиланиш, покланиш машаққатлари руҳига ҳамоҳанг муаммо зухур этади:

**Йўқотдим, тополмай қолдим сўзимни,
Нондай азиз эди, ҳаводай зарур.
Азобига унинг бир умр
Бағишлаган эдим ўзимни.
Менинг азобларим нима экан.
Тарих тўлғоқларда тукқан сўзлар ҳам,
Инсон қони юкқан сўзлар ҳам
Сузар кулмакларда нақ қоғз елкан...
На ширину улар, на нордон,
Оқламайди, қораламайди,
Портламайди, яраламайди...**

Маънавий идеалларимизни, имон-эътиқодимизни, ғоявий маслагимизни ўзида мужассамлантирган сўзлар – эзгу тушунчаларнинг худбин, маҳдуд манфаатлар қомига ташланган аянчли тақдири шоирни қийноққа солади. Нафақат инқилобий ва жанговар авлод – табаррук ветеранлар, балки ўзимиз ҳам мактабдошлик йиллари бамисоли қасам калималаридай ҳаяжон ва ифтихор ҳислари билан тилга олган – “инсон қони юкқан сўзлар”нинг шунчалар қадрсизланиши, бунинг очик кўриниб турган

машъум сабаблари шоирга азоб беради. Ахир ўша сўзлар фақат сўзлар эмас, уларнинг моҳиятида мамлакат, Ватан биографияси, одамла тақдири, аъмоли зуҳур этади-ку. Моҳиятни ўйлаганда алам зиёда бўлади... халқ ғамидан, инсон ташвишидан узоқ, виждонини пулга, мансабга алмаштирган турли тоифадаги “собиқ”лар – “соҳта сумбатлар” (О. Матжон)нинг риёли рапортлари, пуллаган мукофоту унвонлар, тамаъгир маддоҳликлар, ҳаром маишатбозликлар иқлимида, оддий, заҳматкаш, ҳалол одам ҳақида ғамхўрлик ўта бадбинтамоийилларга қурбон қилинган муҳитда не-не эзгу маъноларни англаган сўзлар... маънавий неъматларимиз каби кадрсизлангани шоирга шундай алам қиладики, гўё буни ифодалаш имконсиздай туюлади... Демак, биринчи галда ўша тушунчаларнинг асл маъноси, кадри тикланиш – иоҳият янгилашиши, покланиши керак. Шундагина шоир ҳам “ўз сўзи”нинг ҳақиқий қиммати – бадий жозибасини топиши мумкин.

Топганим пуч чиқар, бўзлайман,

Сийқа чиқар, гўё ўз сўзим эмас.

Энди тун-кун сўзнинг ўзин эмас,

Қадрини излайман.

Шеърятни ўзининг ижодий ва ижтимоий тақдири деб билган катта шоиргина “сўзнинг кадри” учун шунчалар жони куйиб, дилдан “бўзлаб” ёзиши, сўзга шундай эҳтиросли, юксак талабчан муносабат туфайлигина унинг “излагани... топилиши” мумкинлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунинг бирдан-бир тўғри, самарали йўли – ижодий ҳалоллик ва ҳақиқат принципига амал қилиб ёзишдир.

Усмон Азимов “сурат парчаси ҳақида дoston” сарлавҳали шеърида инсон маънавияти учун биринчи зарурат бўлган виждон, ҳақиқат, ватан туйғуларига “кўз” рамзий образи орқали муносабат билдиради: алданган, таҳқирланган бир ошиқ йигит қайсидир боғда ё хиёбонда алам-изтироб исканжасида “бурдалаб-бурдалаб отган” сурат парчаси – вафосиз ё севмаган киз кўзларининг фотографик акси тасодифан шоир диққатини тортади. Бу ходиса уни кўпдан қийнаб келаётган ўй-хаёлларини конкрет лавҳа-образлар тарзида умумлаштиришда ўзига хос “таянч нуқтаси” (Гёте)га айланади.

Лабимда қотади энг буюк сўзлар,

Бошимни чангаллаб инграйман ночор.

Кўксимда турибди йўқолган кўзлар –

Сурат парчалари қатору-қатор.

Биров виждонини йиртди бепарво,

Унут бурдалари кетдилар тўзиб.

Шоир юрагини кўпдими раво –

Менинг кўксимдадир виждонинг кўзи...

Чин инсоний безовталиқ самимий ифодаланган бу оригинал мисралардан шундай ҳаётий ҳақиқат маълум бўлади: ҳар бир ҳассос шоирнинг “куйиниб сўзлаши” (Р. Парфи), шеърларида алам-ҳасратли, исёнкор оҳанглар устунлиқ қилишининг асосий сабаби унинг “кўкси – юраги”ни макон тутган одамлар ташвиши, инсоният тақдири – ижтимоий дарддир. Ўша безовта, қийноқли туйғу “сурат парчаси” (қизнинг) кўзи орқали конкретлиқ, айна чоғда, умумлашма характер касб этади, бундан тутилмаган кўпқиррали-рамзий образ туғилади:

Биров Ватанини бурдалаб отди

Шухрату мағрурлик кечаларида.

Ватаннинг кўзини мен излаб топдим

Шеъриятнинг кўзини мен излаб топдим

Шеъриятнинг узун кўчаларидан.

Биров майдалади сени, ҳақиқат,

Қалбида тугабми курашнинг кўри.

Кўзингдан айланай, ўтгин, марҳамат,

Ҳақиқат, сенгадир кўксимнинг тўри.

“Биров”лар фаровонлиқ неъматларини суъистеъмол қилган, нонкўрлик, ношукурлик, кўзбўямачилиқ авж олганносоғлом шароитда ҳаттоки маънавий неъматлар ичида энг азиз ва мукаррам бўлмиш Ватан тушунчаси майда-махдуд майллар билан алмаштирилгани, бу аянч ҳолат “бурдалаб отилган кўз” рамзида ифодаланиши, “кўз”нинг яна бошқа “бирров”лар томонидан парчаланган, фақат шоир қалбидан паноҳ топган чорасиз ҳақиқат тимсолида берилиши – бк ленинча адолат принциплари бузилган йилларга қаттиқ шеърий айбномадир. Шу тариқа, “сурат парчаси” тимсолида маънавий покланиш муаммосига конкрет-индивидуал муносабат билдириш шоирнинг бадий сўз туйғусини, оригинал образ яратиш маҳоратини аён кўрсатиб туради. Юқорида, А. Мухторнинг “Қадрини излайман” шеъри замиридаги санъаткор безовталиги нуқтаи-назаридан қараганда, У. Азимовнинг ҳар бир ташбиҳ-образга ижодий ҳалол, эҳтиросли-эмоионал муносабати поэтик истеъдодига шубҳа қилмаса бўладиган, лекин бадий сўзга доимо бирдай талабчанлиқ билан ёндоша олмайдиган “ҳар хил ва яхши” (Маяковский) шоирлар учун сабоқ бўларлидир (ўртамиёна шеърбозларга эса ижодий намуна ҳақида қанча гапирманг –беҳуда кетади).

Ҳозирги мураккаб воқелигимиз ҳақиқатини ленинча объектив позициядан туриб ёритиш учун социал иқлимнинг қанчалиқ соғломлиги ҳал қилувчи роль ўйнайди. Лекин ҳаётнинг ўзи шуни тасдиқлайдики, шоирнинг

виждон туйғуси ҳақ сўзни баралла айтишга имконият туғиладиган фурсатни кутишга “мосланган” эмас. Шунинг учун бўлса керак, талабчан китобхон янги асарини ташналик билан кутадиган истеъдодли шоирлар (аксарият ёш талантлар) энди кечаги кўнга айланган анчайин мушкул вазиятда ҳақиқатга содиқ қолиш учун имкони борича курашдилар, маломатлардан кўркмадилар, Муҳаммад Солиҳнинг “Худо қарамади...” деб бошланадиган чуқур киноя билан йўғрилган сарлавҳасиз шеъри нафақат ошкор ҳақиқати, таъбир жойиз бўлса, мардона рўй-ростлиги билан ажралиб туради. Унда негатив тамойиллар – қаллоблик, кўзбўямачиликнинг турли кўринишлари авжига чиққан, оқибатда ҳақиқий заҳматкаш, ҳалол-пок одам назаридан четда қолган, руҳан таҳқирлаган, эндиликда партиявий ҳужжатларда қораланган бадбин манфаатлар муҳити – ўзбек даласининг “шафқатсиз ҳақиқати” халқ характериға хос беаёв муросасизлик, гражданлик жасорати билан очиб берилади:

...Шу-шу олтин топган гадодай хурсанд

Юраман пахталар кўкарса гулдай.

Мен маҳзун юраман, аччиқ қиш кирса,

Топган олтинини йўқотган қулдай.

Баъзан тушларимда сукинаман бад,

Ўнгимда-чи, “Тавба!” дейман асосан:

Ҳар ҳолда, энг ширин таом бу – меҳнат,

Энг катта идиш бу – сабр косаси.

Шоирнинг ҳаёт ҳақиқатига фавқулодда тийрак, куюнчак муносабатидан далолат берувчи, моҳиятда, хусусан, кейинги чорак асрнинг адолат, ҳақиқат принциплари кўпол суратда бузилган шароитида муборақ она тупроғимиз каби бободехқон ҳам фақат унинг ўзига аён бўлган мислсиз ирода ва тўзим билан бошидан кечирган маҳрумликлар, ўзбошимчаликлар касорати қанчалик кучли, умумлашма лавҳада ифодаланган! Тириклик, меҳнат, саҳоват, мурувват илмини кўплардан яхши билган, лекин кўзи ўнгида чаппасига айланиб бораётган “дунё”ни – риё ва қаллобликнинг ажабтовур усуллари кўриб, беозоргина кундалик таомилга кириб борган, нафақат ножинс, нокаслар ёвузлиги, балки туппа-тузук одамларни ҳам йўлдан оздирган яна кўпгина ножўя, тубан қилмишларни, одам билан одамнинг шунчалик тафовут қилиши мумкинлигини ўзича аччиқ мушоҳада этиб, бу айнишларнинг туб сабабларини ақлига сиғдирилмай хуноби ошган деҳқон тушларида хунук “сўқиниши”, ўнгида ғазаб-аламининг зўридан “Тавба!...” деб юбориши қанчалик табиий, қанчалик ҳаққоний! Кекса жафокашнинг имони иўлғониб, виждони азобланиб, дилдан нидо қилиб айтган – алам, қаҳр-ғазаб, шубҳа, пушаймон, исён, ўкинч, таажуб, иккиланиш, умидсизлик, чуқур нафрат, айни чоғда ички сабот, ғойибона илинж каби зиддиятли туйғулар мужассамланган

биргина “Тавба!...” сўзининг шеър интиҳосидаги икки шоҳ сатрга нисбати-чи? Улар ғоявий мазмундорлиги, бадий-образли оригиналлиги –халқона нуктадон оҳанрабоси билан ҳар қандай зукко китобхон шуурини, ҳиссиётини беихтиёр ром этмайдими? Меҳнат мавзуи шеърятда қандай ранггин ташбиҳ-тимсоллар орқали ёритилмаган. М. Солиҳ уни “энг ширин таом”га нисбатлаш билан ҳаётнинг чин маъносини, инсон умрининг ҳақиқий қадрини, ҳалолликнинг ажойиб ҳузурини, фақат инсонга хос заҳмат чекишнинг яна қанча руҳий-маънавий ҳосиятларини фавқулодда мухтасар ва аниқ ифодалаганки, бу шоир иқтидорига ишончимизни оширади. Ниҳоят, охирги мисрада ишланган образга разм солайлик. Тўғри, “сабр косаси” – анъанавий тимсол, уни халқ кашф қилган, лекин “энг катта идиш” поэтик мантик, кузатилган мақсад эътибори билан фавқулодда шеърый нисбат даражасига кўтарилади (зоҳиран оддийгина кўринган бу образ замиридаги киноя шеър контекстида ўзгача теранлик, ўйчанлик касб этади), натижада анъанавий ташбиҳ – “сабр косаси” гўё янгиланади, бундан аввалги мисра (“...энг ширин таом бу меҳнат”)нинг салмоғи, жозибаси ортади.

“Деҳқон қўллари” гўё менга юқоридаги шеърнинг тадрижий ривож – мантикий давоми тарзида шакллангандай туюлди (чунончи, бу гал ҳам шоир бадий усул сифатида “туш”дан фойдаланади). Бироқ бу шеърда ўзбек пахтакорининг аъмоли, тақдири янги кўпқиррали тимсол– “қўл” образи ва деҳқони лолу ҳайрон қилиб қўйган жуда танг аҳволнинг конкрет-предметли тафсиллари (аслида мураккаб руҳий жараёнлар ифодаси) орқали кўрсатилади:

Қўлдан иборатдур менинг вужудим.

Кўзим – қўл, юзим – қўл, оёғим ҳам – қў.

Неки туртиб чиққан бўлса ичимдан,

Бари – қўл, хаттоки... қулоғим ҳам – қўл!

Тушда аён бўлди улуғ бир мақсад,

Олға кетаяпман, боқмай орқамга:

Хўжалик ерига пахтани эксам,

Мен қўл экажакман ўз томорқамга.

Шоир дастлабки тўрт мисра орқали деҳқон далада йил давомида бамисоли бутун “вужуди – қўл”га айланиб бажариши лозим бўлган, биринчи галда деярлик ҳар куни (ёз ойлари кечалари ҳам) махсус парвариши тақозо этадиган пахта билан боғлиқ юмушлар, камига обҳаво тажангликлари, ғўза касалликлари оқибатида туғиладиган ногихоний ташвишлар (деҳқонсиз битмайдиган, ҳар қайсисининг ўз “плани”, ўз “мажбурияти” бўлган бошқа соҳаларни санокқа қўшмаганда) одамзотнинг қўли иккита эмас, тўртта, хатто ундан ортиқ бўлганида ҳам уни баъзўр банд қилиши мумкинлигига ким шубҳаланади? Агар “қўл” тимсолида, моҳият эътибори билан тирик одамни –

замондошимизни англасак, нахотки бугунги ўзбек деҳқонининг тақдирига шуларнинг ҳаммаси – ҳеч қандай қонунга, меъёрга сиғмайдиган меҳнат режими битилган бўлса, деган мушкул савол туғилиши табиий. Хусусан, бешиб, бош олиб кетиш ҳолларининг асосий сабаби ана шунда – инсон тақдирига лоқайдликда, унинг маънавий-руҳий эҳтиёжларига худписанд муносабатда эмасмикин... Айниқса шеърнинг кейинги тўрт сатри шунчалик кучли мажоз, дардли киноя заминига қурилганки, беихтиёр равишда аввалги миниатюра қаҳрамонинг “Тавба!..” деган нидоси эсга тушади. Дарҳақиқат асл ўзбек деҳқони (далага омонат келиб-кетувчи тасодифий “деҳқоннамо” учарлар эмас) кунни тунга, ёзни қишга улаб, чинакам ҳордиқ нима билмай ишлаганини, тўю маъракалари, ҳатто айрим “маданий тадбирлар” ҳам мана шу меъёрсиз меҳнат режимига бўйсундирилганини, яъни пайқалдан ночорноилож узиб олинган ҳар бир соат қанчалик қимматга тушишини фақат унинг ўзи билади. Нафақат сўнгги ўн-ўн беш йилликнинг кўзбўямачиликлари муҳотида, балки, умуман, урушдан кейинги даврнинг ҳақиқат ва адолатга турли даражада путур етказилган бирёқлама, ностабил шароитда... ўша “жаҳон заҳматкаш ва уринчоқ” (Миртемир) деҳқоннинг ҳам юридик, ҳам маънавий ҳуқуқи сифатида айрича муҳофаза қилиниши лозим бўлган турли талаб-эҳтиёжлари аксарият сўзда, қоғозда, нари борса, хўжакўрсинга қилинадиган юзаки тадбирларда қолиб кетганидан бугунги партиявий ошкоралик муҳотида ким кўз юма олади?

Жон олиб, жон бериб, она-заминдан ризқ-рўз ундирувчи деҳқоннинг ҳақиқа зомин бўлишдан, лоақал унинг маъсум болалари уволига қолишдан кўркмаган бундай ғайриинсоний муносабат қандай қилиб? Ўзбек деҳқони қачон том маънода рўшнолик кўради? У бошқалар сингари ўзлиги ҳақида, замонавий маърифат, маданият, нафосат туйғуларини тарбиялаш зарурати ҳақида жилдийроқ ўйлаб кўришга қачон вақти бўлади? Муҳаммад Солиҳ кашф қилган беомон бадий ҳақиқат – “қўллар” иложсиз ана шундай “азобли ўйлар” (А. Мухтор), мушкул саволлар исканжасига олади, уларга очикроқ жавоб беришга ундайди. Акс ҳолда, мисли кўрилмаган фожиа юз бериши – деҳқон ўзининг бобо касбини, тақдир насибаси деб билган даласини тарк этиши – тирикчилик кўйига кириб кетишдан бошқа нажот қолмаган бўлур эди. Айниқса охириги мисрада ифодаоанган фавқулодда кучли мажозий-киноявий лавҳа (“Мен қул экажакман ўз томорқамга”) зинҳор кечиктирмасдан олдини олиш зарур бўлган, ўзбек деҳқонининг ҳаётий манфаатларига жиддий таҳлид солиб турган фалокатдан огоҳ этувчи, ҳар қандай мудроқ шуўрни сергаклантирувчи бонг-тимсолга айланади. Чиндан ҳам марказий ва республика партия матбуоти органларида кескин қораланган, қаллоб шуҳратпарастларнинг қадимий тажрибага, деҳқончилик маданиятига ҳилоф бўлган “монокультура” сиёсати далани хароб, деҳқон дилини хуноб қилаётган эди!.. “Деҳқон қўллари”, “Худо қарамади...” каби том маънода реалистик шеърларнинг ҳозиржавоблиги, тийрак ҳаққонийлиги сири шунда.

Ботирхон АКРАМОВ.

ПРОФЕССОР БОТИРХОН АКРАМНИНГ “БУ – ЧЎЛПОННИНГ АЗОБЛИ ИШТИБОҲИ!” ДЕГАН МАҚОЛАСИ ҲАҚИДА*¹

Ботирхон Акрамнинг ушбу мақоласи Озод Шарафиддиновнинг “Истикдол фидойилари” туркумида чоп этилган китобидаги “Адабиёт яшаса – миллат яшар...”, “Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларига доир” номли эссеси муносабати билан ёзилган. Мақола тақриз эмас, балки тилга олинган эсседаги олимнинг икки мулоҳазасидаги эътироз шаклига эга. Бу эътирозлардан бири ва асосийси О.Шарафиддиновнинг қўйидаги фикридир: “Бундай шароитда (мустабид тузум шароитида – Н.К.) ҳар қандай ижодкор ҳам табиий равишда жонини сақлаб қолиш йўллари қидира бошлайди. Баъзилар кўпроқ, баъзилар камроқ даражада замонасизлик йўлига ўтади. Шулар қаторида Чўлпон ҳам бор эди.”

О.Шарафиддинов бу фикрни Чўлпон ижодини ҳақкам-дуккам билган танқидчилардан бири сифатида эмас, балки унинг ижодини, рангба-ранг меросини пухта билган, қолаверса, Чўлпоннинг ўзбек маданияти тарихидаги ўрнини тиклашга бутун ҳаётини бағишлаган олим сифатида баён қилган. У бу фикр билан Чўлпонни қанчалик қадрламасин, унинг ижодидаги айрим нуқсонлардан ҳам кўз юммайдиган холис адабиётшунос эканлигини намойин этган. Агар Чўлпоннинг 30-йиллардаги қатор шеърлари, шу жумладан, “Соз” тўпламини, ҳатто “Кеча ва кундуз” диалогиясининг асосий ғоясини назардан ўтказсангиз, олимнинг бу танқидий мулоҳазаси асоссиз эмаслигини кўрамиз.

Мунаққиднинг иккинчи эътирози О.Шарафиддиновнинг “Ашулага ишқибоз” мақоласидаги бир жумла муносабати билан айтилган фикрига оид. Чўлпон бу мақоласида Ҳалима Носирова тўғрисида сўзлаб, бундай ёзган: “...Аёллардан чиққан санъаткорларимиз сингари у ҳам тамоман Октябрнинг берган меваси... Унинг оиласи ҳам эскидан санъат севгучи, санъатга ошно оила. Онаси ёшлигидан чолғу чалиб ашула айтишни яхши кўрган. Биринчи опаси чолғуни билади. Иккинчи опаси бир неча йил сахнада хизмат қилгон. Фақат ҳеч шубҳа йўқки, инқилобнинг файзли қўллари тегмаса, Ҳалима букун кўриб турганимиз таланти, бошқа кўп ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб забун бўларди”. О.Шарафиддинов бу сатрлардаги “инқилобнинг файзли қўллари” сўзларини ўқиб, сапчиб тушади. Бу, нафақат Ҳалималарни рўёбга чиқарган, балки Чўлпонларни ҳам маҳв этган қўллар-да ахир! Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг бу “замонасиз” фикрлари олимга эриш

¹ Мазкур мақола профессор Ботирхон Акрамнинг “Бу – Чўлпоннинг азобли иштибоҳи!” номли мақоласи учун тақриз сифатида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ёзилган. Мазкур тақриз ва унга илова қилинаётган мақола ҳам биринчи марта нашр бўлмоқда.

туюлади. Бунда бирор ғайритабиий ҳолат йўқ. Қолаверса, инқилоб бўлмаса, Ҳалималарнинг рўёбга чиқиши мумкин эмас эди, деб ким ҳам айта олади?!

Хуллас, Б.Акрамнинг мақоласи негизини ташкил этган ана шу икки фикр кимгадир баҳсли туюлса-да, яшаш ҳуқуқига эга. Бу икки фикрни рад этишга шу кеча-кундузда эҳтиёж йўқ. Шунинг учун ҳам мақоланинг эълон қилиниши шарт эмас. Жиддий мақолалари билан танилган муаллиф бундан кўра жиддийроқ мақолалар билан чиқса фойдали бўларди.

Яна бир масала. О.Шарафиддинов, айрим чиқишларидаги баланд-пастликни эътибордан соқит қилсак, узоқ йиллардан бери ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг имони бутун сиймоларида бири сифатида сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда. Шунга қарамай, унга нисбатан ўқтин-ўқтин маломат тошлари отилиб туради. Унинг ҳозирги соғлиғи бундай тошларни ортиқ қабул қилишга қодир эмас. Имони бутун кишилар, иложи бўлса, бундай кишиларни сақлаб қолиш чораларини ахтаришлари лозим. Бунинг ўрнига, масъулиятсиз адабиётшуносларга қўшилиб, унинг тирноқларидан кир ахтариш, Чўлпонни ҳалол чўлпоншунос олимдан ҳимоя қилишга уриниш инсофдан эмас.

Б.Акрам – оқил, мулоҳазали танқидчи. Лекин шу билан бирга унинг “порр” етиб ёнадиган ҳислари ҳам йўқ эмас. Ўйлайманки, у ушбу мақоласининг эълон қилинмаслиги билан ҳеч нарсани йўқотмайди. Аксинча, ютади.

Наим КАРИМОВ

БУ – ЧЎЛПОННИНГ АЗОБЛИ ИШТИБОҲИ!

Анингдек бўлсаким, асло тафовут бўлмаса пайдо –

Агар бу даҳри дун хор айласа, гар эътибор этса...

Бобур Мирзо.

Миллий Уйғониш маданиятининг бугун бизга аён бўлган ва ҳали туб илдизгача очилмаган)даҳрий=шаккок мафкура асоратидан батамом қутула олмаётган) рухий, фалсафий, маърифий, маънавий, бадий қадриятлари, жабрдийда мероси – хурфикр адабиёти, санъти манфаатлари ҳаққи, баъзи мақола ва рисоаларни ўқиш жараёнида туғилган мулоҳаза-андишалар борасида индамай ўтишга сабр чидамайди. Зотан, Чўлпон каби ҳаёт ва ижодий қисмат йўли шунчалар праматизм билан чирмалган, инсонлик, фуқаролик, ижодкорлик ҳақ-хуқуқи, шаъни, ғурури топталиб, ўз юртида сазойи қилинган, покиза сиймолари шаҳид қонига беланган, муборак номлари “ҳақорат ва сафолат” ўқларига нишон бўлиб келган ноёб истеъдодлар, минг афсуски, жуда кечикиб қадрини топа бошлаган бир шароитда уларга бошқача меҳр, эҳтиёткорлик даркор)биринчи навбатда, адабиётимизнинг ёш мухлислари маърифати, хусусан, сўз санъатининг асл моҳиятини англай бошлаган иқтидорли талаба ва ўқувчилар қайғуси тақозо этади).

Забардаст ва пешқадам адабиётчилардан Озод Шарафиддиновнинг “Адабиёт” яшаса – миллат яшар сарлавҳали янги тадқиқотида)”Истиклол фидойилари” серияси Чўлпоннинг “Адабиёт надур?”, “Улуғ ҳинди” каби мақолалари, шубҳасиз, олимнинг таниш дастхати савиясида – профессионал мушоҳадакорлик, илмий холислик, таъби равонлик билан таҳлил қилинган. Амма, не тонгки, унда Шўролар салтанатининг адабий-танқидий жабҳадаги асоратларидан ҳамон қутулиб кетолмаслик тамойили)чунончи, Чўлпонни “идеаллаштириш” хавфидан беҳуда безовталаниш, шахсияти, ижодий қисмати турлича бўлган ёзувчиларни эскича қолипга солиб баҳолаш) сезилиб туради. Яхшиси, далилларни кузатайлик. “Айниқса, большевиклар тузуми мурватлари қаттиқроқ бураганда, тизгинлар қаттиқ тортилганда Чўлпонлар омон қолмоқ учун)таъкидлар меники – Б.А.) замона зайлига қараб иш тутишга мажбур бўлган... Хукмрон мафкура ўз ақидаларини зўрлик билан, қурол кучи билан ўтказишга киришди. Бундай шароитда ҳар қандай ижодкор ҳам табиий равишда жонини сақлаб қолиш йўлларини қидира бошлайди. Баъзилар кўпроқ, баъзилар камроқ даражада замонасизлик йўлига ўтади. Шулар қаторида Чўлпон ҳам бор эди”.

Ажабо, ситамдийда ва балоқаш халқимизнинг асл, фидойи фарзандлари орасида... лоақал журъаткор, мағрур шахсияти, мустасно қисмати билан ажралиб турган хос шоиру адиблари топилмаса! Кейинги жумлалардан аён

бўладики, таниқли мунаққид ўз қарашларида ҳеч бир иштибоҳга бормайди: “Чунки ўз-ўзини сақлаш туйғуси инсоният табиятида, қонида, шуурининг аллақайсипинҳоний пучмоқларида.

Ҳар қандай одам хатарга, ўлимдан асраш хавфига дуч келганда, ҳатто истамаса ҳам, ҳимояланиш, ўзини асраш йўлига ўтади. Ижодкор одам ҳам бундан мустасно эмас” биринчи қарашда, зоҳиран (ҳа, фақат зоҳиран!) гўёки ҳақ гапдай туюладиган бу ақида, айниқса, шоир зотиға (адабиётимиз тарихи шаҳодат берадики, не-не мустабидлар ё истилочиларнинг ваҳшат қатлгоҳлари ҳам хоҳ валиуллоҳ, хоҳ дунёвий шоирлар – қурқув билмас исёнкорлар иродасини буколган эмас!..), аниқроғи, шахсий ҳаёти ва ижодиёти билан мислсиз трагик қисматга эга бўлган Чўлпонлар дунёсига қанчалик тўғри келаркин? Алҳазар, ўша ваҳшатли йилларда ҳатто улуғ, хурфикр шоирлари “ўз-ўзини сақлаш туйғуси”дан фориғ бўлмаган миллатнинг аҳволи не кечади? Ахир Чўлпонлар ўлим билан юзма-юз туриб, сўнгги нафасларигача покиза иймон билан кетдилар-ку!

Чунончи, шоир билан миллатдошу касбдош “ҳакам”ларнинг мудҳиш жазога фатво берган, тарих кечирмас жиноий машваратида Чўлпоннинг сўзлаган сўнгги “Нутқ”идаги (уни топқирликда тенги кам, захматкаш тадқиқотчи Шерали Турдиев адабий ҳафталигимизда эълон қилган): “Мен араб эмасман! Қуриб кетмайдими ўша араб сўзлари!.. Мен миллатчи эмасман!!..” каби ниҳоясиз ранжу алам билан, ортиқ таҳқиру ҳароратдан куйиб, тўлғониб айтган, эҳтимол, сўнгги фарёд нидоларида зинҳор-базинҳор “ўзини сақлаш туйғуси” эмас, балки мислсиз миллий алданиш фожеасига, тақдирнинг шунчалар қаттол ҳукмига қарши исён, руҳий туғён овози мужассам ифодаланган эмасми!?..

Мақоладаги бошқа бир чигал-мубҳам нуқта шуки, ундан, юмшатиб айтганда, йўқсиллар заминсиз, пойдеворсиз қурган бинонинг бош меъмorigа мансуб таниш ақида ёдга тушади: “Умуман у (яъни Чўлпон – Б.А.) ўз замонасида муайян жамият қўйнида яшаган ва табиийки, бу жамиятдан ташқарига чиқиб кетолган эмас”. Наҳотки Чўлпоннинг ўз она заминига бориб етгани учун ҳам завол топган ҳаётини, ижодий қисматини шоиру санъаткор хилқатига ножинс ўша моддиюн андозаси билан ўлчаб бўлса!.. Шундан кейин “Чўлпонга объектив ёндашиш (!), шахсиятини, ижодини холисанилло баҳолаш” ҳақида гап боради: “Шундай экан, Чўлпоннинг бадиий ижодидами ёхуд адабий-танкидий мақолаларидами, ҳукмрон мафкура ғояларига ён берилган ўринларни, адиб маҳоратига зидроқ келадиган парчаларни кўрганда бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларини отишга шошилмаслик керак”. Ва ниҳоят, менимча, мунозаралигина эмас, ҳатто бугун тубдан янгиланаётган нуқтаи назар, объектив позициясидан анча анчайин чекиниш тамойили – ажабтовур бараварловчи таққослаш усулига дуч келамиз: “Бу мулоҳазалар фақат Чўлпонга эмас, балки Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаххор, Шайхзода, Миртемир каби кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг чинорлари ҳисобланиб келган, кейинги йилларда эса

ўринли-ўринсиз таъна-дашномларга рўпара қилаётган одамларга ҳам тааллуқли”.

Аввало, Чўлпоннинг на фожеъ қисмати, на қадимий руҳий, маърифий илдизлар билан боғланган дахлсиз маънавий-эстетик позициясини “адабиётимиз чинорлари” дунёси – ҳаётга, адабиётга, унинг асосий объекти – инсонга даҳриёна-синфий руҳда “мафкуралаштирилган”, соц.реализмнинг сохта концепциясига таянган муносабати билан қиёслаб, демакки, тенглаштириб бўлмаса керак. Қолаверса, мунаққид тилга олган, олмаган “чинорлар”нинг барчасига бирдай ёндашиш адолатли бўлармикин? Бугун адабиётимизнинг ҳақиқий мухлисларига сир эмаски, айниқса, ўша мудҳиш кетадигонлар шароитида виждон азобини кечирганлар, вазият тазйиқи остида сукут сақлаганлар, ҳалолликлари учун турли даражада жабр тортганлар, чорасиз қолиб замонасизлик қилганлар – бошқа; нима бўлса-да жон сақлаш, “ўзини асраш” учун ҳатто кечаги ҳамкасб дўстларига нисбатан хиёнат йўлига ўтганлар – бошқа. Шунингдек, мушкул кунларда ҳам “коммунистик истиқбол”га фанатикларча ишонган, саробни ҳақиқат деб билиб, йиллар мобайнида алданиб юрганлар – бошқа...

Чўлпонларга келсак, даставвал, уларнинг эътиқоду эътимоди – дунёқараши улуғ пири комил аجدодлар руҳидан мадад олган, сўнгра, Туркистон Миллий Уйғонишининг қутлуғ идеаллари, бевосита ғоявий раҳнамолари, биринчи навбатда, ҳазрат Бехбудийлар таъсирида шаклланган (Чўлпон устод-муршид хотирасига бағишланган марсиясида ўни “азиз отам” дейишида рамзий маъно бор). Қолаверса, ҳали махсус ўрганилиши лозим бўлган 1917 йил) феврал инқилобининг доруломон насими, Октябр ҳарбий тўнтаришининг зилзилавор шиддати-зарби-ла ўрнатилган йўқсиллар диктатураси) ва кейинги йилларнинг таърифидан ташқари пўртана-гирдобли воқеалари: турли жабҳалардаги қонли курашлар, синфий-мафкуравий жанглар, бошқа азалий ва фавқулодда зиддиятлар миллатнинг ноёб истеъдодли фарзандлари тафаккурида, тахайюлида не чоғлиқ драматик ўзгаришлар содир этган – бу уларнинг ўзига ва ёлғиз Аллоҳга аён... Беихтиёр, рус тилидаги (асли юнонча) “парадокс” сўзи хаёлдан ўтади: унда бир ҳақиқатнинг икки қутби кутилмаган тарзда зиддиятга киришини, бир-бирини инкор қилиши мумкин. Бир қарабсизки, улуғ шоир жаҳоншумул ўзгаришлардан, айтайлик, Буюк француз инқилобининг гимни – “Марсельеза”га ворис “Интернационал”дан каттиқ мутаассир бўлиб, уни биринчи марта ўзбекчалаштирди. Ўша яшиндай тезу омонсиз сатрлар руҳида қатор шеърлар, жумладан, машҳур татар инқилобчиси Мулла Нур Воҳидовнинг ўлимига бағишлаб марсия ёзди (мана ундан икки-уч мисра: “Инсонликка саодатнинг бирдан-бир Тўғри йўлин кўрсатқучи Марксдир... Сендек киши Шарқ элига тансиқдир” ёки “Қизил Байналмилал” шеърининг сўнгги сатрлари: “Асирликдан қутулмоққа зўр шарт: - Қўлда қурол, тилда “Байналмилал”). Лекин, не тонгки, орадан кўп фурсат утмасдан “инқилобий трибунал”, қизил террор ваҳшатларидан дарғазаб бўлиб, борлиғи ғалаёнга

келган шоир “Бузулган улкага”, “Ёнғин” сингари ўша йиллар шароитида энг журъатли шеърларини қандай қилиб “ён бериш”, “замонасозлик” мисоли деб ёки аксинча баҳолаб бўлади? Йўқ, уларни, менимча, шоир қалбининг хоҳ эски, хоҳ янги ақидаларга бўйсунмас исёни, хайқириғи, демак, давр тақозоси, мураккаб вазиятнинг изтиробли шеърини инъикоси деб, атасак, тўғрироқ бўлар... Илло, “коммунистлар фирқаси” (Чўлпон ибораси) нинг зоҳиран инсониятнинг азалий идеаллари инъикос этган дастуру декретлари, манифест ва декларациялари аввалига Чўлпонларга муайян маъноларда ўз таъсирини кўрсатади (не ажабки, бундай таъсир жараёни халқаро миқёсга эга), лекин охир-оқибат – амалда, ҳаётнинг беомон синовлари давомида уларни фақат ўзларигина билган, тўзимсиз қийноқ-изтиробларга солгани аччиқ ҳақиқат эмасми?!..

Қайд этилган ва этилмаган, янгиланиб турган, бардавом, чуқур зиддиятлар муҳитида, азобли иккиланиш, тараддудланиш, умид ва аламлар кайфияти исканжасида (эхтимол, миллий қадриятларга қарши очиқчасига хужумга ўтилган 1927 йилгача ва ундан кейин ҳам) нима қилиб бўлса-да ёзишга, яратишга туртки, имкон, жасорат топиш –бу фақат метин иродали талантларга хос хислат деса бўлади... шу маънода мунаққиднинг: “Афтидан, Чўлпон битта яхши шеърини яратиш учун ўша шароитда ҳукмрон мафкурага жиндай ён бериб, икки-учта “ғоявий” шеърлар битган кўринади” каби кимнингдир хатоси учун узрхохлик оҳангида айтган сўзлари ҳам нафақат ортиқча, балки абас туюлади. Негаки, Чўлпонлар қисмати учун ҳозирланган ваҳшат чиғирининг жаҳаннам азоблари олдида шоир истеъдодининг хоҳ кучли, хоҳ кучсиз жиҳатлари, илхом илоҳасининг тухфаси – санъат мўъжизаси ёки “ижтимоий буюртма” маҳсули бўлсин, ўз аҳамиятини йўқотиши муқаррар. Айтмоқчиманки, йирик чўлпоншунос олим, майли холис ниятда, таассуф оҳангида айтган, хоҳ дуруст, хоҳ мундоғроқ чиққан “ғоявий” шеърлар вақти келиб чақалик қадри бўлдимми? Бу фоний дунёдан дорулбақога... жанозасиз, ҳатто мозорсиз, (то субҳи маҳшаргача руҳлари чирқирагувчи) алам-армон билан кетган ҳуррият шаҳидларининг сўнгги дақиқаларда ёвузлик ва соткинликдан ўртанган жонларига қатра сувчалик нафи тегдимми?! Ваҳоланки, моҳиятан зўравон қонунлар салтанатида “ғоявий” шеърлар учун шоир жавобгар бўлмаслиги керак. Айб “буюртмачи” мустабид кучларда, уларнинг камарбаста дастёрларида эмасми ахир?! Улар ҳеч нарсадан қайтмаган, ҳеч кимни аямаган: истаса, хоҳлаган санъат соҳасида буюртмалар берар, улардан ўзининг “дахлсиз” ғояларини тарғиб этиш воситаси сифатида, ўз моҳияти – ҳақиқий қиёфасини беркитиш, ниқоблаш мақсадида фойдаланар, хушласа – мукофоту унвонлар, ҳатто баланд мартабалар билан сийлар, хушламаса – ҳаммасидан кўз юмиб, олий жазога мустаҳиқ қилар эди.

Истеъдодли шоир каламига мансуб “ғоявий” шеърларнинг бадиий бушлиги масаласига келсак, бунинг асосий сабабини “Сўз гуҳари” (Навоий) - шеърият санъати билан сиёсат ўртасидаги азалий зиддиятдан қидирган маъқул...

Ниҳоят, Чўлпоннинг Ҳалимахонимга бағишланган мақоласига муносабат ҳақида. Яна ўша “парадокс”: Шўроларнинг, айниқса, миллий этнос асоси – ўзбек қишлоғи аёллари, болалари тақдири, лоақал, соғ-омонлиги, меҳнат шароити, маданий-маиший ҳаёти соҳаларида содир этган адолатсизликларидан, эскиликка, хурофотга қарши кураш баҳонасида диний эътиқодига, қадимий миллий ва умуминсоний анъаналарига, бебаҳо маънавий-ахлоқий қадриятларига нисбатан қилган мислсий зўравонликларидан қатъий назар, ўша “йўқсиллар инқилоби”дан кейин “ичкари” маҳкумалари – “ёр асиралари” (Чўлпон) орасидан, бамисоли мўъжиза юз бергандай, ёрқин истеъдодлар – ижодий, илмий зиёлилар, бошқа соҳаларнинг фазлу камол соҳиблари етишиб чиқиши) тўғри, бундай инқилоб турли қурбонларсиз бўлмади) Чўлпондек байналмилал миқёсда фикрловчи, том маънодаги янгиланиш тарафдори булган санъаткорга таъсир курсатмасдан қолмасди (“Эй, йўқсиллар саҳнасида энг қимматли санъаткор! Эй, деворлар орқасида йиғлагувчи чолғини Қулоқларга эшиттириб шафқат хисси уйғотган!” – шоирнинг “Шарафли хизмат” шеъридан).

Не ажабки, мунаққид Чўлпоннинг “Ашулага ишқибоз” мақоласини дастлаб бир қадар муносиб баҳолайди-ю, бирдан ошкор (ва бизга таниш) киноя билан ёзади: “Мақолани ўқиётган бугунги китобхон (!) бир нуқтага ётади-ю, равон йулда беҳосдан қоқилиб кетган одамдай сапчиб тушади (?): “Инқилобнинг фойзли қўллари тегмаса, Ҳалима бугун кўриб турганимиз таланти, бошқа кўп ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб забун бўларди”, Чўлпоннинг самимият тўла сўзларидан олим ёқа ушлайди: “Ғалати гап-ку? “Инқилобнинг фойзли қўллари” нима дегани? Наҳотки Чўлпон ҳам истеъдоднинг руёбга чиқиш-чиқмаслигини инқилоб самарасига боғлаб қўйса”

Таажжубдан таажжуб бир ҳол: бугун, 90-йилларнинг ўрталарида туриб бундан салкам 60 йил муқаддам ёзилган, шоир-муаллиф ўзи шоҳиди бўлган ажаб ўзгариш, яъни кечаги мазлумалар – ўзбек қиз-жувонларининг, айниқса, истеъдод ва заковат эрки, мустақил ижод, нафосат туйғусини руёбга чиқариш имконияти хайрат ва ғурур билан ифодаланган мақоладаги бир-икки иборадан чўчиб, бирдан “сапчиб тушади”, асосан таркибида “инқилоб” сўзи бўлган бир жумлани ўқиб: “Ғалати гап-ку?” дея хайронлик домига тушади.

Ҳолбуки, бугун биздагина эмас, балки жаҳон афкор оммаси кўзи ўнгида мислсиз алдов – сароб бўлиб чиққан, ҳисобсиз софдил одамларни, шу жумладан, машҳур донишманд шоирларни ҳам адаштирган, гўё айбсиз айбдорга айланган бу кўҳна сўзга истеҳзо-киноялар, таъна-маломатлар нишони сифатида эмас, балким, аччиқ тарихий сабоқ тамсилларидан бири сифатида ёндашмоқ кифоя... Бугун биз истамаймизми, йўқми, Чўлпонлар яшаган, ижод қилган талотум шароитда “инқилобнинг... қўллари”) майли, бир жойда “фойзли”, бошқа жойда “шафқатсиз” ё “темир” эпитетлари билан ифодаланган бўлсин) ўша замон воқелиги учун кундалик истеъмолдаги, таомилга кирган иборалардан эканини инкор этиб бўладими? Ваҳшатангез

30- йилларни қуйиб турайлик, XX съезддан кейинги нисбий эркинлик, “илик эпкинлар” муҳотида ёзилган жиддий мақоллар ва жиддий китоблардаги “инқилоб” каби сўзларга қандай ёндашмоқ керак?..

Бас, билдирилган эътирозларимни чуқурроқ асослаб бериш мақсадида Чўлпонлар дунёсининг руҳий, тарихий, миллий илдизларига оид, шунингдек, ўша даврнинг объектив ҳақиқати билан боғлиқ айрим омилларга назар ташлаш зарурати сезилади. Бугунги зийрак, билимдон ўқувчига сир эмаски, Қодирий, Чўлпон, Фитратлар ҳозирги авлод фақат орзу қилиши мумкин бўлган ғавқулодда заковати билан ажралиб турганлар. Сабаби, Туркистондаги жадидчиликнинг миллий замини моҳиятда байналмилал, яъни арабий, форсий, туркий тиллардаги бой илоҳий, дунёвий-қомусий ва бадиий манбалардан сув ичади (фақат араб тилига қадимги юнон, лотин, ибрий-яхудий, сурений, пахлавий, санскрит-хиндий тилларидан қилинган таржима асарлари ҳайрат уйғотади!). Не ажабки, миллий Уйғонишимизнинг буюк кашшофлари табаррук аждодлар меросига ворислик билан қаноатланмадилар – мусулмон Шарқи маданиятини Оврупо маданиятининг мумтоз намуналари, замонавий ютуқлари билан, аниқроғи, уларга оид маърифий билим билан бойитдилар (бу жараёнда истилочиларнинг истак ва пировард режаларига зид ўлароқ, Россия империяси кўприк вазифасини ўтаганини Чўлпонлар тўғри тушуниб, мавжуд имкониятдан самарали фойдаланадилар). Айниқса, мўъжизакор босмасўз орқали Оврупога ва жаҳонга очилган дарица мантиқий ва бадиий тафаккурдадил ислохотлар қилиш имконини берди, натижада мавзулар, ғоялар, жанрлар, восита-образларда туб янгиланишлар воқеъ бўлди (Чўлпоннинг мунаққид маҳорат билан таҳлил қилган “Улуғ хинди” мақоласидаги: “бир хил, бир хил, бир хил!” дея нолали шикоят замирида ушандай руҳий чанқоқлик, маърифий ва ижодий янгиликлар туйғуси мавж уриб туради).

Хўш, биз яқиндагина росмана воқиф бўлиб, англаб олаётган шафқатсиз ҳақиқат – ҳалқимизнинг миллий фожеасига сабаб бўлган, Чўлпонларни баъзан чалғитган, уларнинг муборак орзу-армонларини остин-устун қилиб, охири завол топтирган ёвуз, афсунгар куч нима эди, бу ва шунинг каби азобли саволларга атрофли, чуқур асосланган жавоб қилиш, балким, ҳали-ҳозир осон эмасдир...

Маълумки, камбағал-бечорага, етим-есир, ғариб-мискинга шафқат – пайғамбаримиздан мерос (“фақирлик фаҳримдир” ҳадисини эсланг), айниқса, халифалардан Хорун-ар Рашид ва Маъмун замонасида чуқур асосланган ислом фалсафасида таҳқиқ этилган, сўнгра, бадиий адабиётда кенг тарқалган ғоялардан (масалан, шоҳу гадо мавзуида битилган шеърӣ ва насрий асарларда фақирлик гўшаси ва лукмаи ҳалолида зухур этган руҳий олам шоҳлик шавкатию давлатидан ортиқ деб талқин қилинишида теран маъно бор). Эҳтимол, Чўлпон ва чўлпонлар ҳам “Интернационал” ғояларини, Э жаҳон йўқсиллари, инқилобининг синфӣй манфаатлари дастурини қачондир бир ёруғ кунда шоядки, миллий ўзанга солиш имконияти туғилса,

деган хаёлда турфа тазйикларга бардош бериб, тиним билмай ижод қилгандир...

Шоирнинг шу мавзудаги оригинал ва таржима шеърлари бундай боумид гоёни тасдиқлаши мумкинки, лоақал бадий сўз воситасида халқ, миллат дардларига малҳам топиш чоралари қидирилган бўлса ҳеч ажаб эмас!.. Чунончи, 1919 йилда ёзилган “Ўзбегим” шеърининг мана бу мисраларига разм солиб кўрайлик: “Қишлоқда фақирлар кутади – кечада, кундузда, сахарда! Билгилким, хаётинг, томиринг, Ўзбегим, камбағал қишлоқда...” “Ёруғ юлдузга” шеърида мажозий тилла битилган шундай банд бор. “Биз йўқсиллар бошқаларга қул булиб, чет оёқлар томонидан эзилдик. Ҳар ярамас, ҳар бузукнинг тагида алам ортган, жабр кўрган биз эдик...” ёки ўзбек қиз-жувонлари эрки, ҳатто “ўзлигин намоён қилиш” (Фазлий) ҳуқуқи қаламга олинган шеърлардан мисралар: “Ёр асиралари, ёр асиралари, ёш тўкиб йиғлашми насибалари?!”; “Сўзлари садафдек, товуши найдек куйим бор, унда деворлар тинглар. Эркин бошқалардир, камалган менман, Ҳайвон қаторида саналган менман...”

Чўлпонларнинг руҳий изтиробу иштибоҳларига сабабчи бўлган бошқа бир тамсилга ҳам тўхталиш мумкин. жаҳон йўқсиллари доҳийси... (айниқса, 20-йиллар матбуоти саҳифаларида) шу қадарли илоҳийлаштирилган, унинг тўғрисидаги бор ҳақиқатдан узоқ вақт беҳабарлик шундай уйдирма тасаввур – миф яратган эдики, жамият ҳаётида нафақат адолат асослари бузилган ҳоллар, балки табиат ва социал тараққиёт қонунларига ҳилоф “тажрибалар”, муваффақиятсиз ислохотларга ҳам... гўёки Лениннинг хасталик йиллари, бевақт ўлими, сал бўлмаса асосий сабаб қилиб кўрсатилди (доҳий шахсига сиғиниш фожеасини виждон азобида ўз жонига қасд қилган Александр Фадеевнинг ўлим олди хати мисолида аниқ тасаввур қилиш мумкин). Бошқа бир хос муқояса: масалан, бизнинг Чўлпондек ҳурфикр ёзувчиларимиз билан Шўролар тартиботига муҳолифотда турган рус ёзувчиларининг, айтайлик, Марксга, Ленинга муносабатлари кескин тафовут қилади. Бундай тарихан таҳқирли манзаранинг чуқур сабабларини очиб бериш, рўй-рост таҳлил қилиш махсус тадқиқот мавзудир. Балким, келгуси ўша ёруғ кунда Ҳурриятимиз, Истиқлолиятимиз қурбонларининг гоҳ ўз ёғида қовурилиб тортган азоблари, асли бешафқат давр, ёвузлик салтанати зиддиятлари туғдирган виждоний қийналиш, иштибоҳ туйғуларининг маъно-моҳияти аниқланар, шунчалар бенисбат алданиш – миллий фожеанинг тарихий илдизлари таҳқиқ қилинар, алал-оқибат қанчалик иғир-аччиқ бўлмасин, ҳақ-ҳақиқат ойдинлашиб, ножоиз, нораво маломат сўзлари ҳам бамисли ҳубобдай адамга юз тутар, иншооллоҳ...

Ботирхон Акрам

Абу Райҳон Беруний номидаги ТДТУ профессори.

**НОРБОВ БИТИР ЖУМАНИЁЗОВИЧНИНГ “ҲАЁТНИ ПОЭТИК
ТАЛҚИН ЭТИШ ТАОМИЛЛАРИ ВА МАҲОРАТ МУАММОЛАРИ)60-
80 ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ЛИРИКАСИ МИСОЛИДА)” МАВЗУИДАГИ
ДОКТОРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ ҲАҚИДА РАСМИЙ ОППОНЕНТ
ТАҚРИЗИ**

Шеърининг – санъатнинг бошқа турлари, хусусан, мусиқа каби “тенгри эҳсон” (Навоий) инсон учун осмондан нозил этилган мўъжизалардан. Яъни бу – шеърининг истеъдоддагина муносиб ва матлуб бўлган асли “хомаи қисмат” (тақдир қалами) кудрати-ла яратиладиган шавку рағбату дард маҳсули бўлмиш том маънода санъат асарлари “образли тафаккур” (Гегель, Белинский) самараларидир. Шу маънода хуштабъ, ҳикматшунос аждодларимиз асос эътибори-ла шеъринингга нисбат бериб айтган “фасоҳат мулки” – нафосат олами, ўз сувратига хос зоҳирининг жозибасидан қатъий назар, даставвал, ботиний-руҳий гўзалликнинг мужассам тимсолдир. Бас, шеърининг илоҳий маънолар раббоний ибтидои, қудсий ҳақиқатни, раҳмоний кут, файзу барокотни ҳаётининг-дунёвий рўзи-насиб неъматларини ҳис этиш, идрок қилишнинг ўзига хос нафису сирли-жозиб бир усули демакдир. Шу тариқа оламнинг жозибадор суврати – тажаллиси орқали аста-аста унинг сийрати илоҳий моҳияти, сабабияти бир-бир кашф этилади. Ҳақ-ҳақиқатга интиқ ва чанқоқ инсон илоҳий кудратининг зоти ва сифоти (сифатлари)ни баҳоли имкон англагани сари ўзини, ўзлигини, қуршаб олган муҳити, ҳаёт маскани, эл-юртини, умр маъноси ва қадриятларини ҳам яхшироқ, теранроқ билишга эҳтиёж сезади. Бундай ҳол барча аҳли фузало каби шоирда ўзгача кечади – бошқача ҳайрат, ҳаяжон, илҳомий-дарднок жараёнларда воқеъ бўлади, катта улуғ истеъдодларда руҳий гўзалликлар, сирли-сеҳрли теранликларга қалб идроки билан билан орифона назар солиш тарзига айланади.

Иқтидорли тадқиқотчи Ботир Норбев илмий мавзунинг асосан 60-80 йиллар ўзбек лирикаси мисолида белгилагани ҳолда ўрни, зарурати билан Чўлпонга, ёш Ойбек ва Ботуларга мурожаат қилиши Э.Воҳидов ва А.Орипов каби давршеъринингга янги руҳ, маънавий баркамоллик, бадиий тоза оҳанг ва ранглар олиб кирган улкан истеъдод соҳиблари ижодига айрича аҳамият бериши бежиз эмас. Чунинчи, I бўлимнинг “”Шеъринингга миллий маънавият ифодаси деб аталиши, I-бобда миллий-умуминсоний қадриятлар ва фаол замондошнинг маънавий оламини тадқиқ этиш муаммоси, бу борадаги дадил изланиш, мустақил кузатишлар натижаси – илмий таҳлил, назарий ҳукм ва ҳулосалар, шубҳасиз диссертантнинг жиддий ютуқларидан бўлиб, давр шеърининг қиёфасини, тамойилларини яхши илғаб олганидан, характерли шеърлар, ёрқин тимсоллар руҳига кириб, улар замиридаги чинакам маънавий

янгилашиш, рухий тозариш аломатларини тадқиқ этишга муваффақ бўлганидан далолат беради.

Улуғ адиб ва файласуфлардан бири оламни гўзаллик кутқариб қолади деса бошқа бири оламни гўзаллик кутқариб қолади деса бошқа бири гўзалликнинг ўзи ҳимояга муҳтождир, деган эди. Ҳазрат Навоийда “Соний Марям” унвонига мушарраф бўлган биринчи валия Робия ал-Адавия” ғоясидан рағбат олиб: “Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур, Алам йўқликдаги қотиғ аламдур” каби бағоят даражада ўйга толдирадиган, фақат эл-улус қайғуси, “халқ ғами”, миллат, Ватан нафи йўлида умрини бахшида этган комил инсонлар шаънини улуғлаб, номини абадийлаштирадиган қанчадан-қанча шоҳ сатрлар бор! Шуниси диққатга лойиқдирки, диссертацияда, айниқса Чўлпондан, ёш Ойбекдан, сўнгра Абдулла Ориповдан, Эркин Воҳидовдан, Рауф Парфидан, Омон Матжондан олиниб, маҳорат билан таҳлил қилинган чинакам теран, пурмаъно мисралар, рангин, бетакрор тимсол-образлар шеърят аталмиш ўша боқий ва нурли дарднамонинг янги тамсилларига муносиб илмий шарҳлардир.

Мазкур диссертацион тадқиқотнинг назарий қимматини белгиловчи марғуб жиҳатларнинг характерли тафсил мисоллари: – “тантанабозлик харобаларида туғилган янги авлод” (Э.Воҳидов)нинг дадил “журъаткор изланишлари, ҳаттоки айрим исёнкорона шеърлари, тимсоллари (мас, “Саратон”, “Совға”), шунингдек, катта ва шрта авлодга мансуб шоирлар ижодидаги сергакланиш, бурилиш, янги оҳанглар, ҳатто дард-изтироб ифодаси холисона шарҳланган: –ҳаёт ҳақиқатига, унинг мураккаб, зиддиятли жиҳатларига фаол танқидий муносабат, бунинг замирида, биринчи навбатда, иқтидорли 60-йиллар авлоди пешқадам намояндаларининг маънавий позицияси, миллий ғурур туйғуси (ватан – Ўзбекистон мавзуйига ҳар қачонгидан рўй-рост, янгича, чуқур ёндошиш)нинг ажралиб, қабариб кўриниши. “Мен нечун севаман ўзбекистонни”, “ўзбекистон” (А.Орипов) “ўзбегим” (Э.Воҳидов) каби шоирлар профессионал заковат билан таҳлил қилинган:

- Айниқса, икки забардаст шоир (Э.Воҳидов ва Абдулла Орипов) ижодий такомилидаги кўтарилиш ва тушиш жараёнлари объектив ва субъектив сабабларга кўра муайян қонуниятга эга эканлиги, асосий тўғри тадқиқ этилган:
- I бўлимнинг II боби, менинг назаримда, диссертациянинг энг салмоқдор саҳифаларидан (“Ҳаётни поэтик тадқиқ этишда тарихий, мажозий тимсолларнинг ўрни ва роли”), Мазкур бобда тарихий шахслар тимсоллари ҳам, рамзий-мажозий образлар ҳам лирик манзара лавҳалари ҳам дид билан танланган, илмий холислик билан таҳлил этилган. Тадқиқот объекти – жўғрофияси ҳам эътиборга лойиқ, яъни бу муайян илмий даъвони атрофлича, чуқур асослаш имконини беради.

Очиғини айтганда, шеърятимизнинг зукко-билагон, забардаст тадқиқодчилари ҳам кўпинча конкрет асар – шеърӣй матн таҳлилидек тафсилий юмуш машаққатидан қочишга уриниб, асосий, муҳим тамойилларгагина тўхталадилар... Диссертантнинг иқтидори шунда намоён бўладики, у муайян шеър, шеърӣй тимсол, поэтик тафсил, ташбеҳ руҳига кириб шоирнинг хос кузатишлари – истиора ва мажозларининг бадий жозибаси, санъат, маҳорат сирини очиб беришга интилади ва бунга эришади. Чунончи Чўлпоннинг пешқадам атоқли мунаққидлардан О.Шарафиддинов “ҳаққоният даражаси паст” дея ноҳолис ҳукм чиқарган “”Октябрь шеърининг ҳаққоний жиҳатларини холисанлилло очиб беради (Эй, бу кун оловлар дунёни ёндирди. Инсонлар оч ерни қонларга қондирди!”) Ойбекнинг “Айрилиқ ва дарвеш”, “Булоқ” Ботунинг “Эрк сўзи”, “Йўўл изловчига” шеърлари, бошқа истеъдодли шоирлардан олинган мисоллар таҳлили ана шундай яхши тассурот қолдиради.

Диссертацияда, айниқса, Чўлпон фожеаси, ёш Ойбек ва Боту каби адашганлар, алданганлар бдулла Ориповлар авлоди ижодига хос айрим ҳамду сано оҳанглари соғлом ва тийрак тафаккур мезони билан баҳоланади. Ишда замонасозлик тамғаси нафақат Чўлпонга, балки ёш Ойбек ва Ботуларга (улар шўролар позициясига ўтганидан қитъий назар) ҳам нораво мантиқсиз эканлигини баҳоли қудрат исботлашга уриниш сезилиб туради.

Диссертациянинг ҳақиқий тадқиқотчига хос мустақил фикрлаш тарзи, ўзига ишонч туйғуси, муайян муаммо, маълум шоир ижоди унинг кучли ва заиф жиҳатларига муносабатда объективлиги даъво ва далиллари, ҳукм ва баҳо мезонидаги ҳалоллиги, самимияти баралла кўзга ташланиб туради (чунончи Р.Бобожоннинг айрим шеърларидаги ёрқин бетакрор жиҳатлар шарҳи в.ҳ).

Тадқиқотнинг II бўлим, I бобида дастлаб 50-йилларнинг охирию 60-йилларнинг бошидан бошлаб, яъни“илик эпкинлар” муҳотида, турли авлодга мансуб шоирлар дунёсида воқеъликка ва инсон тақдирига янғича маънавий позициядан ёндашиш, поэтик мушоҳада ва тафаккурнинг нисбатан эркинлик, теранлик касб этиши натижаси ўлароқ яратилган фалсафӣй-лирик жанрдаги оригинал шеърлар, ўзгача характердаги тимсол-образлар ҳақидаги жиддий илмий кузатишлар, ҳукм-хулосалар мавжуд. Чунончи, А. Мухтор дунёига хос тафаккур теранликлари – оламнинг моҳиятини, инсоннинг руҳий драмаларини, ҳатто фоже кечинмаларни ҳаққоний ифодалаш (“Ярим тундан кейин...” “Қари солдат ҳақида...”, “Темир оғир дерлар...”) ўйга толдирувчи образлар яратишдек янғича ижодий тамойил диссертацияда поэтик дид ва профессионал маҳорат билан таҳқиқ этилган. А.Мухторнинг тафаккур тарзига хос фалсафӣй ўйчанлик янги авлод вакилларида Ш.Раҳмон шеърлари

(“Венеция”, “Кўзингизни ичинг...” кабилар) таҳлилида очиб берилади. Шукрулло шеърлари халқона ҳикматлар тили ва руҳига яқинлиги – аждодлар донишмандлиги манбаидан сув ичиши характерли тимсолларда шарҳланган.

Халқона тафаккур тарзидан ижодий фойдаланиш намунаси А. Ориповда ўзгача (“Одамлар...”, “Маломат тошлари”, “Ишонч” каби шеърлар) Сулаймон Раҳмонда (“Меҳр”, Юсуф Жумаевда (“Қиз узатган она қўшиғи”) яна ўзгача тафсил-тимсоллар тарзида кўриниши асосли шарҳланади. Мазкур бобда интим-лирик шеърлар шоир субъекти, руҳий олами билан ҳамоҳанглиги яъни шоир субъекти, руҳий олами билан ҳамоҳанглиги, яъни лириканинг иррационал табиати (“Лаҳзалар суврати”) шоир санъаткорнинг туйғулар, ҳаёллар дунёси билан ҳамжинс ва эшлиги тадқиқотчининг синчков кузатишларида (Хусусан, А. Орипов, Р. Парфидан олинган шеърлар мисолида) лирик шеърлар яратиш жараёниҳос қонунияти – ҳар бир шеърда ҳолат, руҳият ифодасининг ўзгачаликлари чуқур тадқиқ этилади...

Диссертациянинг илмий-назарий асосли бутун яхлит, расо ишлардан эканини исботловчи бошқа марғуб жиҳатлари кўп. Шу қайд этилган сифатларнинг ўзиёқ уни ижобий баҳолаш ҳуқуқини беради.

Ҳар бир илмий изланиш, кузатиш маҳсулида ўрин олиш мумкин ва маълум даражада табиий бўлган нотаом ёки баҳоталаб жиҳатлар каби Б.Норбоевнинг мазкур диссертациясида ҳам, бизнинг назаримизда баъзан мунозаралари нуқталар ҳам мавжуд:

- Диссертант, чамаси, йирик рус шоирларидан Е.Винокуровнинг бир фикридан қолиб чиқиб, эҳтимол, ўзи ишонган қандайдир қонуният кашф этмоқчи бўлади кўпинча бир шоирга иккинчи бир шоир тазод усулида қарама-қарши туради. Мобаддо улардан бири ўзининг аввалги принципларидан бир оз чекинса, иккинчисида ўзига қарама – қарши турган шоирнинг худди ўша принципларида ижод қилиш иштиёқи уйғонади” (Винокуровнинг бир-бирига қарама-қарши турган” шоирлар ҳақидаги мазкур фикри, ажаб эмаски, турли зиддиятларга, эътиқоду принциплар эътибори-ла турли оқим ва йўналишга бой, худуди бепоён ажабтовур рус замини учун хосдир. Наҳотки бу бир эътиқод, бир маслакдаги ёрқин икки ўзбек шоирига дахлдор қараш бўлса? Билъакс, истейдод табиати-ла бир-бирига ўхшамас бу икки йирик талантнинг ижодий индивидуаллиги – фақат “ўз-ўзига ўхшамайдиган” (М.Светлова) жиҳатлар – бадий тафаккур тарзи, оламга ўз нигоҳи, ўз истиора-тимсоллари, хос санъат усуллари (диссертациядаги маълум ва машҳур шеърлар таҳлили бунга муаян даражада таъминот беради, албатта) янада ажратиб кўрсатилса кифоя...

Диссертациядаги ҳам асосли-марғуб, ҳам анчайин мунозарали-иштибоҳли жиҳатлардан бири – анъанавий мавзу, ғоя ва тимсол-образларга муносабат, яъни ижодий таъсир ва ниқобли-ниқобсиз тақлид кўринишлари. Маълумки, ижодий таъсир ҳар бир мустақил даҳо” (Лессинг) ўтиши вожиб бўлган

манзилдир. Махбуб жамолини илк бор гулга муқояса этган зот – шоир, қолганлари аянч эпигондирлар, дейди Ҳенрих Ҳейне, Гётеда, Ҳейнеда, Байронда масалан шеърни, шоирлик қисматини ё муҳаббатни ўз қалби мазорига дафн этиш фикри турли шакл-тимсоллар воситасида ифодаланган. Бундай ғоя А.Ориповда бошқача, Р. Парфида яна ўзгача лавҳаларда чизилган ёки дил, кўнгил қалб тимсоллари фақат танҳо ҳамрозим, ягона ҳамдард дўстим, қабилидаги талқинлар деярлик барча улуг шоирларда учрайдики, улар бир-бирини айнан такрорламайди...

Диссертант “фақат шаклий эмас, мазмуний ўхшашлик пайдо бўлиши ўзига хос қонуният экан” деган хулосага келиши, бизнингча умуман тўғри бўлса-да, мисол тариқасида олинган шеърларнинг аксарияти бу фикрни шубҳа остига қўяди... Олайлик, “Мен нечук севаман Ўзбекистонни?” (А.Орипов) ва “Она тупроқ” (Э.Воҳидов) шеърларига хос “мазмуний ўхшашлик” ҳам, сайёр ташбеҳлар муштараклиги ҳам эътироз тўғдирмайди. Бироқ “Тирик сайёралар” билан “Қишлоқ қизига” (М.Али) шеърларини ўзаро қиёслаганда, афсуски, диссертант кузатганча ижобий таассурот туғилмайди. Сабаби аён: “Тирик сайёралар” (“Одамзотнинг ўз қалбидаёқ яшаётир ўзга сайёра”) моҳиятда янги юксак, руҳан теран тимсол “Қишлоқ қизига” шеъридаги “ойнинг шуҳрати”, “юлдузлар ҳоли” билан “мен сенинг ҳолинг сўрайин, бу барча ҳавасдан олийроқ ҳавас” сатрларида янги, бетакрор, тимсол бўлмагани каби, муқояса ҳам зўрака-сунъийдир (махбуба ҳоли билан ой ва юлдузлар нисбати бадиий мантиқ тақозаси-ла ҳамоҳанглик касб этолмайди). Шунингдек, диссертацияда ижобий баҳоланган “Рашк” (Э.Воҳидов) ғазали билан С.Раҳмондан келтирилган шеър мисралари (“Сени қизғанаман тақинчоқлардан, Сени қизғанаман магазинлардан”...)га хос сайёр тимсоллар шарҳига зўрма-зўракилик тамойили бор (С.Раҳмон шеърига, ундаги очикчасига тақлифга танқидий ёндошиш сезилмайди).

Диссертациянинг турли саҳифаларида тадқиқотчининг муайян ҳолат ва хусусиятни анчайин ошириб, ўзидан қўшиб, кучайтириб фикр юритиш тамойили сезилади. Мас. А.Ориповнинг “Курашади икки тўлқик” шеъри (ёш Ойбекка иқтибос) талқинида шундай жумлалар бор: “Бу – тилимизга, миллий урф-одатларимизга раҳна солаётганлар, дунёда фақат бир тил қолади, бошқа тиллар йўқ бўлади деяётганлар...: шунингдек, “Ўйларим” шарҳида: “... бу ўринда мустақиллик ғояси ярқ этиб кўзга ташланади. Ёш Ойбек, устоз Чўлпон байроғи – мустақиллик байроғи эди – Гап озодлик ҳақида кетаётгани изохсиз англашилади”. (дис. 44-45 бетлар) Сўнгра, 46-50 бетлардаги “Бузулган ўлкага, “Ўзбегим” (Чўлпон),” Фарғона ёшларига”, “Олтин кўнғизга” (“Боту, Ойбек) шеърларидан келтирилган тамсиллар шарҳида ҳам 60-80 йиллар авлоди ижодига хос янги курашчан раҳ билан боғлашга зўр бериб уриниш сезилади...

Тадқиқотнинг тузилиши композициясида ҳам баъзан сунъий зўрма-зўраки андоза кўзга ташланади. Масалан, Чўлпон, ёш Ойбек Боту шеърларимга муносабат бевосита миллий Истиқлолиятимизнинг тарихий илдизлари билан узвий боғлиқ ҳолда олинмай, балки 60-йиллар авлоди

шеърятига хос “зиддиятли туйғулар”нинг мўътабар бир далили сифатида келтирилади.

Баъзан рамзий-маъжозий образлар талқинида бироз чалғиб кетиш ёки ноаниқлик содир бўлади. Масалан, Чўлпоннинг “Бинафша” шеъридаги умуман инсоний эрк (эхтимол, мухаббат эрки), кенг маънода шарқ мазлумалари, ичкари асиралари рамзи – бинафша истиора-тимсоли ватан образи сифатида талқин этилади. “Номаълум одам” (А.Орипов) диссертацияда талқин этилганидай, “фаолликдан наф кам”лиги аломати пассовлик ифодаси эмас, бу – ҳақиру фақир одамларнинг ўтқинчи дунёга руҳий исёни ифодасидир...

Қайд этилган баҳсталаб, айрим жузъий нотаом ва нокус жиҳатлар айрим композицион ёки шаклий камчиликларидан қатъий назар Ботир Норбоевнинг “Ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари ва маҳорат муаммолари” мавзуидаги докторлик диссертацияси илмий жиҳатдан тамомланган назарий ва амалий аҳамияти жамоатчилик эътиборида эътироз туғдирмайдиган, шубҳасиз ҳозирги ўзбек шеършунослигига қўшилган муҳим ҳиссадир. Унинг тадқиқотчиси филология фанлари доктори илмий даражасини олишга маънавий ҳақлидир.

Филология фанлари доктори,

Проф. Ботирхон Акрам.

КАМАЛАК ЖИЛОЛАРИ²

Зулфиянинг “Камалак” шеърлар туркумидаги шеърлар фикр ва хаёл дунёси чексиз, том маънода, чуқур масшабли асарлардир. Улар ҳаёт ва шеърият ҳақидаги, табиат ва руҳий олам ҳақида давомли ўйлар умумлашмасидан, кўнгил катида ётган эзгу хотиралар ва янги таассуротлар синтезидан яратилганини сезиш қийин эмас. Туркумда шоиранинг кучли шавқ, рағбат мевалари унинг “изтироб мевалари” – руҳий туғёнлари билан қўшилади бу “тунги кўлдан” сирли – сеҳрли шеър чашмасидан ҳар бир хуштабъ ва фикрловчи китобхон ўз табиатига, маънавиятига яраша баҳрани топа олади. Зеро ҳаёт – табиий ва руҳий олам, объектив ва субъектив олам бундай баҳраларга бениҳоя бой. Бу шоира туйғуларининг қанчалик табиий, қанчалик самимий эканлигидан далолат беради. “Камалак” туркумидаги шеърлар, жумладан, “Келажак” манзумаси шундай таассурот қолдиради.

Шоира инсон табиатига хос юксак туйғуни, унинг муборак армонларини ёшликнинг романтик хаёллари билан қўшса, умумлаштира кифоя қилмасмиди? Лекин Зулфиянинг келажак туйғуси, келажак хаёли учун бундай юксак меъёр ҳам камдай туюлади.

**Чакмоқдай чўрт кесиб йўлингни тўсганлар,
Шиддату меҳнатдан муждалар йўғуруб,
Яшиндай ярқираб, олдинга ўтганлар,
Қўлингдан тутиўиб,
Довонлар ўтишиб
Фазога учганлар авлоди
Бўлсам ҳам
Ниятим битмайди.**

Шоира туйғуларининг табиийлиги шундаки, у келажакнинг хаёлий тимсолини бугунги реаллик заминидан яратади, космик аср суръатларини унга мезон қилиб олади.

Туркумдаги “Бўрон кучоғида” шеъри ўз номига, нисбатига монанд асар. Бу шеърни ўқиб ҳаяжон ва ҳайратдан “Наҳотки унинг яратилишига сабабчи бўлган, шоир туйғуларига туртки берган шу “бир оқшом” кўтарилган бурон

² Мазкур мақола собиқ совет тузуми пайтидаги Ленин мукофотида номзод сифатида кўрсатилган Зулфиянинг “Камалак” тўпламини тавсифлаш мақсадида яратилган.

Табиатнинг шу совуқ, маъносиз стихиясидан шунчалик қайноқ, ёлқинли туйғулар, шунчалик юксак ва теран хаёллар тутиладими?” – дейсиз.

Олинг, оёларим ерга теккизмай,
Қаёққа учсангиз, шу ёққа учай.
Қалбим, хаёлимдан қулочлар ясаб,
Ҳеч ким қучолмаган чакмоқни қучай.
Қани авжга кўтар бор жазавангни,
Юз томондан силта изғириқ қамчинг.
Танам бўйлаб ҳайда ўт аравангни,
Дўл бўлиб ёғилсин ҳаётбахш томчинг.

Бу одатдан, таърифдан ташқари шижоатли фикрлар хаёлимни беихтиёр бошқа бир шеър томонга олиб кетди. Зулфия “Ийманиб айтмаган...” шеърида: “Ҳайқириб куйлашга қодир бу қалам! ” Лекин сўз порласин мисоли гулхан, чакнатсин учқуни тушган дилни ҳам” , дея бонг уради. Назаримда, бутун “Камалак” туркуми, шу жумладан, “Бўрон қучоғида” шеъри сўзнинг поэтик кучи нечоғлик бўлишига, чинакам истеъдод ва поэтик ҳиссиёт эгаси уни “гулхан мисоли порлатиши”га ажойиб намуна бўла олади.

Зулфия “ток зангига суяниб ўтириб ” кечирган сирли туйғуларни, “бўрон қучоғида” туғилган хаёл дунёсини очиб, фақат шоиранинг ўзигина шарҳлаб бериши мумкин. Бўрон билан бирга “учиш” орзуси, “қалбдан хаёлдан қулочлар ясаб”, “чакмоқни қучиш” истаги “бўрон болалари”да туғилиши мумкин. Бу Прометей авлодидан бўлган ёлжорак кишиларга хос туйғу...

Биз Зулфиянинг шахсий ҳаёти ва ижодий жасорати “бўронлар қучоғида” тобланганини, унинг ҳар қандай синовларидан чўчимаслигини яхши билсак ҳам (“... Билай яна етар неларга кучим. Бахт ёнлаб ўтган ул гул ёшларимидан қолдимикан ҳеч не, азиз ўқувчим...”), бу гал шоиранинг қаҳрамони характерида романтик руҳ шунчалар кучли берилганидан ҳайратланамиз. Қизиғи шундаки, ҳайратлана туриб, беихтиёр “бир қаноти ором, биттаси туғён” бўлган, “бўронсиз юрак”ни фожеа деб билган шоиранинг руҳий ҳолатини аста тушуна бошлаймиз, унинг самимий ва ҳаққонийлигига ишоанмиз.

Зулфия “Камалак” манзумасида ҳам ўзининг фалсафий мушоҳадаларини объекти сифатида табиатга, унинг мўъжизакор ҳодисасига мурожаат қилади. Лола сайлида кутилмаган “уфқдан уфққа кўприк ташлаган” камалак шоира қалбида етилган, кўпдан мустақил ҳаёт бошлашга интилиб ётган туйғуларга ўз рангларини, ўз жилоларини бағишлайди: камалак йўллари шоира учун янги фикрлар, янги образлар йўлига айланади, ҳали айтилмаган қўшиққа айланади.

Янги йўлга чорлар камалак

Йўл – кўшиқ.

Камалак ёрқинлиги, рангинлиги билан, камалак юксаклигидан туриб ўзига чорлаган “янги йўл” Зулфия учун қанчалик қувончлар келтиришини тасаввур қилиш қийин эмас. Йўл – ёруғлик, дейди халфимиз “инсонлар қалби томон йўлини очган”, она тупроқ ва дўст китъаларнинг қанча-қанча йўлларида, манзилларида ошиқ-йўлчидай толиқиш билмай кезиб юрган шоира учун йўл кўшиқ рамзига айланса не ажаб! Зулфияни шундай юксак туйғулар банд этгани учун ҳам камалакнинг етти ранги, “етмиш хил жило” беради – таассуротлар сирлар билан тўлади, бу эса оламнинг бир жозибасига минг жозиба қўшади.

Бири чорлар, аранг бир сирни очсам.

Сирлар билан жангда

Минги билан бойиб

Довонлар ошсам, –

дейди шоира ғаройиб бир шавққа тўлиб. Бу шавқу рағбат янги “”довонлар ошмоқ”қа куч, шижоат бағишлайди.

Камалак жилоларидан бири кутилмаганда ёшлиқ дунёсини очади, ўзида акс эттиради. Шоира учун “бахт ёнлаб ўтган йиллар”нинг завқидек азиз, муборақ туйғу борми? Зулфиянинг лирик қаҳрамони бир неча дақиқа “тўрт атроф гўзаллиги”ни , вақт, замон, умр фасллари деган ниҳоятда қисқа, ўлчовлари тез ўзгарувчан тушунчаларининг барини унутади, борлигини ўша топиб қайтариб бўлмас қувончбахш, бокира ва оташин олам ихтиёрига ташлайди.

Диллар опа ғовни бузиб,

Вайронлаб,

Энг эзгу сезгидай

Ярақлаб, сузиб,

Кирган дилларимни

Хайрат, хайронлаб,

Қаҳ-қаҳлаб,

Ярақлаб,

Чакнаб бахт дардин

Қонларимга қуйиб оламан ёшлик.

Бу мисралар шоира туйғуларини шу қадар табиий ва ёрқин ифодалайдики, биз унинг “қалами ҳайқириб куйлаш”гагина эмас, балки китобхон қалбига ёшлик мавжлари, ларзаларини бағишлай олишга қодир, мўъжизакор кучга эга эканига ишонамиз.

Зулфиянинг ижодий таомили учун айниқса хос бўлган “йўл – кўшиқ” тимсоли шеър ниҳоясида етти иқлим йўлларининг рамзий образи даражасига кўтарилади. Камалак жилоларида жаҳон йўлларини кўриш инсониятнинг эзгу умид, бахтли истикбол йўлларига нигоҳ ташлаш демакдир: не-не жангу жадалларда, курашларда асоси қўйилган тинчлик, дўстлик йўлларининг янги манзил, янги довонлари ҳисси билан яшаш ва ижод қилиш демакдир; не-не жангу жадалларда, курашларда асоси қўйилган тинчлик, дўстлик йўлларининг янги манзил, янги довонлари ҳисси билан яшаш ва ижод қилиш демакдир. Бу “Мушоира”дек мамлакатлар, қитъалар сарҳадидан ўтган қанотли шеърлар муаллифи учун қонуний туйғу.

“Камалак” туркумидаги шеърларга, шоиранинг қалб ҳарорати; руҳий тугён билан ёзилган бошқа манзумаларга мумкин қадар тўғри ёндашиш, улар замиридаги поэзия гавҳарини илғаб олиш ва муносиб баҳолаш учун Зулфия ижодхонасининг сирларидан озми-кўпми огоҳ бўлиш керак.

Мана бу тўрт мисрага разм солиб кўрайлик:

Ҳайратингдан кучлироқ қудрат

Мени олиб юрипти кафтда.

Мен шодликни олмайман пудрат,

Югураман қалб билан вақтдан.

Шоиранинг самимияти барқ уриб турган, айтилиши вақтда қандайдир безовта, бўйсунмас туйғулардан йўғрилган бу сатрлар маъносини тўла тадқиқ қилиш қийин. Зулфия табиат билан мунозараларда ўзининг мантиқ кучи билан, маънавий устунлиги, фалсафий асослари билан ажралиб туради. У табиатнинг азалий ва ногўҳоний шафқатсизликларига қарши, ўлимга қарши очик исён кўтаради (шеърнинг: “Табиатга исён” деб аталиши бежиз эмас). “Қалб дардига табиб топмагани” ва ҳеч қачон тополмаслиги қанчалик оғир бўлмасин, уни кураш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Аксинча, инсон дардига фожеасига табиатнинг ўзида даво ва чора йўқлиги учун ҳам курашни сабот билан давом эттиради, йўқотганини ўзлигидан, инсоннинг маънавий-руҳий дунёсидан, замондан, замондошлардан кидиради ва топади ҳам. Албатта, унинг топгани, эришганлари табиат ўзи ато этиб, “кўз-кўз қилиб”, яна ўзи “битта-битта тортқилаб олган бахт”нинг ўрнини босолмайди. Лекин шоира шу сўнгсиз алам учун ўзи билан тақдирдош бўлган, “қалбида кўрғошин билан жаҳонга бахтиёр боққан” барча кучли, метин иродали одамлар сафига рағбат олади, ўз навбатида уларга табиат бермаган “тоқату камол”и билан, ҳаётбахш кўшиқлари билан хизмат қилади. Бас, табиат

“хайратидан кучлироқ қудрат” – бу Зулфия курашиб, олишиб топган, яратган руҳий-маънавий олам: бу шоиранинг юксак ҳаётий, инсоний ва катта гражданлик эътиқоди; бу ҳақиқий ва ўлмас шеърият туйғуси; бу она халқига, Ватанга ва инсониятга, унинг идеалларига, тинчлик, дўстлик, қардошлик идеалларига даҳлдорлик туйғуси... Бу Зулфиянинг ўзлигини кашф қилиши, ўзлигидан юқори кўтарилиши эди. Шоира “қалб билан вақтдан йўғурган шодлик”нинг маъно салмоғини ўлчайдиган тош-тарози, унинг асл қимматини белгилаб берадиган меъёр ҳам шу ҳаётбахш омилларда.

“Камалак” туркумига кирган шеърларда тўла маънода шеърий подтекстга эга бўлган, шоир тафаккури ва ҳаёлининг ғоятда мухтасар умумлашмаси сифатида яратилган ҳиссий образлар устун мавқеда туради. Уларда шоирона туйғунинг макон, замон ўлчовларига сиғмайдиган учқур, тугъёнли ҳолатларини кузатишимиз мумкин, биз уларга фақат Зулфиянинг поэтик истеъдоди, поэтик эҳтироси билангина тартиб, қўним, шакл-шамойил бериш, уйғунлик ва мутаносиблик бағишлаш мумкинлигига амин бўламиз.

Албатта, шоира ўрни ва зарурати билан предметли образлардан, конкрет турмуш деталларидан ҳам фойдаланади, уларнинг англатган маъноси ҳар бир китобхонга аён кўриниб туради.

Ботирхон АКРАМОВ

Филология фанлари кандидати.

ИЛҲОМ ЛАВҲАЛАРИ

Адабий тадқиқот, танқидий иш тўғрисида ёзиш тажрибали қаламкашлар уддалайдиган қийин иш. Биз адабий жамоатчилик, хусусан шеърият мухлислари яхши биладиган, бир канча ёшларнинг устози саналган таниқли адабиётчининг янги китоби ҳақида ҳукм юритиш эмас, балки оддий китобхон сифатида ўз таассуротларимизни журналхонлар олдида айтиш истагимиз.

Яхши китоб – кўпчилик мулки, ундан ҳамма баҳрланади. Шу маънода, беихтиёр, “Замон, қалб, позиция” эсга тушади. Ёдингиздадир, Озод Шарафиддинов ўзининг бу китобида шеъриятимизнинг салмоқли ютуқларини қайд этиш баробарида, гражданлик журъати билан турли авлодга мансуб катта-кичик шоирлар ижодидаги ожиз, ногирон ҳолларни рад этиб бўлмайдиган далиллар билан кўрсатган, бунинг сабабларини таҳлил қилган эди. Принципиал танқид ўз самарини беради. Шеъриятимизнинг кейинги йиллардаги сезиларли ютуқларида – тажрибали шоирлардаги масъулият туйғусининг кучайишида, ёшларнинг эса ижод бўсағаларидаёқ шеърга талабчанлик билан ёзилган китоблар, мақолалар муҳим роль ўйнаганини тан олмай бўладими? Танқидчининг фикри кўпчилик фикри билан бир жойдан чиқиши керак. Кўпчилик диққат-эътиборини тортган китоб узоқларга ҳам отиб бориши мумкин. Туркманистонда ўзбек адабиёти кунлари “Замон, қалб, поэзия” хусусида илиқ гаплар айтилгани эсимизда. Қирғизистонлик шеър мухлислари уни истаб-сўраб ўқиганларидан шахсан хабарим бор.

Иктидорли танқидчининг янги китоби ҳам жамоатчиликни илгаригидай ўзига жалб қилди. Бу табиий бир ҳол. Китобхон кучли, принципиал асарларнинг муаллифига ишонч билан қарайди, ундан, албатта, янги гап, янги фикр кутади. Озод Шарафиддинов китобхонлар олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этади. У қаерда бўлмасин – талабаларга таҳсил берадими, шеърият мухлислари олдида маъруза қиладими, матбуотда, бошқа оммавий ахборот, тарғибот воситаларида чиқадими, аввало, адабиётимиз, шеъриятимизнинг ғоявий юксаклиги учун, унинг мазмун салмоғи, бадиий расолиги учун жонбозлик кўрсатади. Бунга “Этюдлар”ни ўқиб яна бир бор амин бўлиш мумкин.

Адабий таҳлилнинг йўллари, усуллари кўп. Озод аканинг ўзига хос илмий-бадиий таҳлил йўсуни бор. У, аввало, майдонни кенг олади, гапни узоқдан, бош масалалардан бошлайди; муҳим манбалар, чуқур илдизлар билан боғланган ҳолда баҳсга киришади. Колаверса, унинг илмий ишларида адабий ҳарорат, аллақандай, сезилмас бир оҳанграбо, майин лиризм бор... Бинобарин, адабий-танқидий ишда асарлардаги умумлашма кучи, мазмун теранлиги бўлиши яхши фазилат. Уни ўқиб, баҳс қилинаётган масаладан

ташкари бошка зарур назарий фикрлар, методологик йўл-йўриқлар билан танишиш мумкин. Шунинг учун ҳам яхши мақолага илмий қисмат берамиз.

Худди шундай, “Этюдлар”да, аксарият ўз характерида кўра кенгрок майдонда баҳс юритадиган мақолалар ўрин олган. Унда турли муаммолар кўтарилади: адабиётнинг ҳаётдаги ўрни, эстетик киммати, Ленини ва адабиёт, ижодий таъсир ва ҳамкорлик масалалари, Абдулла Каҳҳор, Зулфия, Мамарасул Бобоев, Пиримқул Қодиров асарлари таҳлили... Ғоявий умумият, мазмунан оригиналлик, ранго-ранглик унчалик катта бўлмаган китобга салмоқ ва кўламдорлик бағишлайди.

“Этюдлар” автори деярлик ҳар бир мақолани чуқур зарурият, ички, руҳий даъват билан ёзилганлиги сезилиб туради. Зотан, адабий танқид ижоднинг ўзига хос тури, аналитик бир соҳасидир. Унда ҳам илҳом, текширилаётган масалани, адабий жараёни нозик ҳис қилиш қобилияти такозо қилинади. Умуман, яхши адабий-танқидий асарда ижодкор назари, илғор китобхон таассуротлари, мунаққиддаги ҳақиқат кидирувчи мунозара руҳи аён сезилиб туради. Адабий таъсир, ўзаро ижодий алоқаларга бағишланган “Дўстлик қонуни” мақоласида ана шундай хусусиятни кўрамыз. Ҳозирги мураккаб халқаро муносабатлар вазиятида адабий алоқалар муҳим аҳамият касб этмокда. Муаллиф адабий таъсир масалаларидаги ҳозирги замон буржуа карашларининг илмий баҳодан узоқлигини марксча-ленинча нуқтаи-назарда туриб очиқ беради. Турли миллий адабиётлар жаҳон миқёсига чиқаётгани, ғоявий умумият, ўзаро таъсир ва доимий ҳамкорлик заминида жаҳон адабиётининг ташкил топиш жараёни бизнинг мамлакатимизда воқе бўлаётгани таъкидлаб кўрсатилади. Биздаги ёш адабиётларнинг улкан ютуқларини тан олишни истамаётган ғоявий муҳолифларимизга жавобан чуқур асослар, рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтирилади.

Автор баҳс мавзуини тобора чуқурлаштириб боради. Бир ёклама адабий таъсир эндиликда ўзаро ҳамкорликка айланыпти. Бири биридан ўрганишни кизгин ижод жараёнидан ажратиш бўлмайди. Зеро, нимаки юксак, кучли, нафис нарсадан таъсирланиш, таълим олиш ҳамма ижодкор учун баробар, объектив ҳодисадир. Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги миллий хусусиятларни инкор қилмайди. Миллийлик тушунчаси тарихий тушунча эканини, миллий характер ҳаёт, давр тақозаси билан ўзгариб боришини унутмаслик керак. Бирок, ўзгаришларнинг кучидан, кўламидан қатъи назар, миллийлик ўз моҳиятини саклаб қолади, чунки у жуда чуқур, азалий манбалардан баҳраланади, унда ўлмас-йитмас халқ удумлари, анъаналари руҳи, халқ даҳоси, характер хусусиятлари акс этган тил бойлиги яшайди.

Озод Шарафиддинов адабиётнинг йирик, муҳим муаммоларини қаламга олади, етакчи омилларини тадқиқ қилишга интилади. Шу маънода “Ўзбек аёлининг тақдири” мақоласини адабиётимиздаги каттагина манбага йўл очадиган бир иш деб ҳисоблаш керак. Ҳақиқатда ҳам ўзбек аёлининг тақдири, бизнинг кунларгача босиб ўтган йўли кишини ҳаяжонга солувчи, узоқ, оғир

таассуротлар ичида қолдирувчи бир муаммо, айтилиши вақтда катта тарихий мазмунга, жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган социал ҳодисадир. Ҳажми унчалик катта бўлмаган мақолада Абдулла Қаҳҳор яратган аёллар образи галереяси чизилиши авторнинг илмий иқтидоридан, ижобий тажрибасидан дарак беради. Ҳамид Олимжон 1930 йиллардаёқ Абдулла Қаҳҳор маҳоратини юксак баҳолаган эди. Атоқли санъаткор ҳар бир аёл образини у яшаган давр муҳити билан узвий алоқада, ўша муҳит тақозо қилган ҳақиқат, чуқур мантик асосида ишлайди. Шунинг учун ёзувчининг қаҳрамонлари киёфасида замон муҳри, шароит муҳри, ижтимоий ўзгаришлар таъсири аниқ чизиқларда сезилиб туради. “Этюдлар”да мана шу муҳим хусусиятни кўрсатишга алоҳида диққат қилинади. Абдулла Қаҳҳор талантининг қирралари, у тасарруф этган ижодий имкониятлар турлича қисматга, турлича киёфага эга бўлган аёллар образи мисолида, хилма-хил характерлар силсиласида очиқ беради. Озод Шарафиддинов қаҳҳорона топқирлик, юксак маҳорат намунаси бўлган фактларни, адабий муомалага санъаткор адиб янги олиб кирган халқчил деталларни ўрни билан таҳлил қилади, ўрни билан шарҳлайди. Шу тариқа Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимизда муқим ўрин олган, ўчмас из бўлиб, бадиий муҳр бўлиб қолган бир сира ёрқин образларига умумлашма илмий баҳо берилади.

Абдулла Қаҳҳор “Лит. газета”да эълон қилинган мақолаларидан бирида “китоб завқ-шавқ билан ўқилиши керак” деган эди. Ҳар қандай асарнинг ўқишли бўлиши, китобхонни жалб этиши, ийдира олиши унинг дастлабки муҳим ютуғидир. Бу - автор муддаоси китобхонга етиб боришида жуда аҳамиятли. Яхши танқидий иш ҳам шундай хусусиятга эга бўлиши лозим. Адабий танқид ижод жараёнини яқиндан кузатади, текширади, таҳлил қилади, бас, ундан таъсирланмаслиги мумкинми? Ижодий қайфиятни, қайноқликни яхши ҳис этган танқидчи ўз фикр-мулоҳазаларини хотиржам, бетараф кузатувчи сифатида эмас, жонкуяр, манфаатдор нуқтаи-назарда туриб, самимият ва ҳаяжон билан ёзади. Бусиз ижодий жараённинг аниқ, ёрқин манзарасини чизиш қийин. Озод Шарафиддиновнинг “қалбимизга яқин шоира” мақоласи бетакрор бир шеърят ҳақидаги ҳаяжонли очеркдир. Автор тўлқинланиб, шавқ билан ёзгани учун биз ҳам мароқ, иштиёқ билан ўқиймиз. Муаллиф тилининг жонлилиги, ҳаётий муқоясаларга бойлиги, майин ва равонлиги, умуман, адабий танқид тили ҳақида ўйлашга мажбур этади. Баъзи бир авторларнинг мақолаларида куруқ фактография, совуқ кузатувчанлик излари бир қолип, бир схемадаги гаплар, сийқа иборалар, зерикарли баён ҳамон устунлик қилиб келади. Уларни ноиложликдан ўқийсан киши. “Қалбимизга яқин шоира” руҳидаги эркин, бемалол, кўнгилдан чиқариб, ижодкор диди, санъаткор маҳорати билан ёзилган мақолаларнинг кўпайиши китобхонлар оммаси олдида танқиднинг обрў-эътиборини оширади. Бундай мақолалар, шубҳасиз, адабиётимизга янги мухлислар олиб келади. Озод Шарафиддинов ҳозирги китобхонга малол келадиган умумий гаплардан мумкин қадар қочишга ҳаракат қилади. Масалан, Зулфиянинг ҳамиша мукамалликка, кучли бўлишга интилиши ҳақида гап борганда, ундаги бу

қобилият уста темирчи отасидан таъсирланиш натижасида туғилгани, шеъриятга, нафосатга шайдолик туйғусини шоиранинг онаси уйғотгани чиройли мантик, жонли ҳикоянавис тили билан берилади. Зулфия озикланган адабий манбалар ҳақида яна оригинал фикрлар айтилади. Ҳассос шоира китоблар орқали гўё миллий ва қардош шеърият устозлари билан юзма-юз мулоқотда, суҳбатда бўлади. Уларнинг канчалик салобати босмасин, ижод қилиш, гўзаллик яратиш иштиёқи тобора кучайиб боради. Мутолаа шеърга, шеър янги мутолаага бошлайди, бу ўзаро алоқа борган сайин чуқурлашади...

Танқидчи шоирнинг ўқиш, ўрганиш, изланиш йилларини ҳар бир ижодкор учун ҳаётий зарурат сифатида асослаб беради. Табиий, шоир одамлар дилдан туйган, кечинган гўзалликларни ҳис этиш, шеърга кўчириш билан кифояланмайди. У ўзигина пайқаши, идрок қилиши, илғаб, ажратиб олиши мумкин булган ҳаётнинг пинҳоний гўзалликларини тадқиқ этади, уларга шеърий тус, шакл-шамоил киритади. Ижоднинг худди шу томонларига разм солиш натижасида танқидчи шоира қалбига йўл топа олади, унинг ўзига хос севимли шеърий усулларини, маҳорат сирларини очиб беради. У Зулфиянинг Ҳамид Олимжон хотирасига бағишланган сўнгсиз дард, мислсиз ҳаётий куч, руҳий ғалаён билан ёзилган шеърлари ва уларга баъзи танқидчиларнинг асоссиз ҳуружи хусусида куюниб ёзади. Танқиднинг ҳаққонийлиги, объективлиги принципи шуни тақоза қилар эди. Мунаққид бугунги китобхон олдида “тўқмокли танқид”нинг башарасини тамоман очиб ташлаб, бу билан шоиранинг пок, юксак туйғулари, табиий изтироблари ўша “танқид” зарбаларига дош бериб янги олганини, унинг ҳаёт эътиқодига айланганини таъкидлайди. Озод Шарафиддинов Зулфия шеърияти мисолида бадиий асар кенг китобхонлар оммаси – халқ учун ёзилишига айрича урғу беради; халқ кўнглини топган, унинг руҳий-маънавий ташналигини қондира олган ижодкор бахти ҳақида, мухлислари эъзозлаган, севган шеърият ҳақида ғурур билан, тўлқинланиб ёзади.

Бадиий ижод соҳаларидаги каби адабий танқидда ҳам мураккаб, зиддиятли ҳоллар бўлиши табиий. Танқидчи ўз мулоҳазаларини билдиришда ижоднинг турли қийноқларини, ёзувчининг шахсияти, ижодий тақдири, истеъдод даражаси ва имкониятларини ҳисобга олиши, ҳаққонийлик ва принципаалликни инсонийлик билан, олижаноблик билан узвий қўша билиши лозим. Танқид баъзан аччиқ бўлади, аммо танқидий гапни айтишда айтиш бор. Аччиқ ҳақиқатни риоя-андиша билан, чуқур ҳар томонлама мулоҳаза қилиб айтиш танқидчининг инсоний ва гражданлик бурчидир. Озод Шарафиддиновнинг энг яхши мақолалари танқиднинг моҳияти ва максadini, ҳақиқат ва баҳс меъёрини танқидчи нозик ҳис қилишини кўрсатиб туради. У маълум бир иш устида узоқроқ ўйланган, бор гапни айтишга қийналган вақтларида ҳам самимийлигича қолади. Шу маънода “Шоирнинг йули” мақоласи катта куч сарфлаб ёзилганлиги кўриниб турибди Муаллифнинг муҳокама доираси кенг. У иттифоқ адабий танқидчилиги истеъмолидаги “ҳар хил ва яхши” шоирлар мезони билан иш тутаяди, албатта, бу масалада турлича

фикрлар мавжуд. Бундан қатъи назар, танқидчи Мамарасул Бобоевнинг адабиётимизда маълум ўрни борлигини тадбиркорлик билан асослашга ҳаракат қилади. У шоир ижоди мисолида шеър устида ишлаш заҳматиini махсус кайд этади. Бу айниқса “ҳар хил ва яхши” шоирлар учун аҳамиятлидир.

Мамарасул Бобоев – ўз овозига, шоирлик муҳрига эга бўлган ижодкорлардан. Унинг “Эрон қалби” поэмаси адабиётимизда шоирдан из қолдирадиган, илҳом мевалари булган асарларидир. Одатда, шоирнинг кифасини, табиатини тўлароқ очиб берадиган энг яхши асарларга караб фикр қилинади, ҳукм чиқарилади. Бу тан олинган бир таомил. Лекин Озод Шарафиддинов шеърият тақдири, шоир тақдири масаласига яна жиддийроқ муносабатда бўлади: шоир ижодидаги етакчи тенденцияларни кузатади, натижада айрим муваффақият қозонган асарлар билан кифояланмай, унинг бутун шеъриятига хос сифатларни излаб топишга, ажратиб кўрсатишга интилади. Шунинг учун шоир ижодидаги турли қийинчиликлар, уларнинг сабаблари устида тўхталади, шубҳасизки, баъзан ўзи ҳам қийналгани сезилади. Сабаби, унчалик муваффақиятли чиқмаган бўлса-да, озми-кўпми ижодкор меҳнати, кучи, асаби сарф этилган, озми-кўпми шоир кўнглидан қур, ҳарорат олган шеърлар ёки шеърий парчаларни чидам билан текшириш, уларни лозим даражада баҳолай билиш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Шеъриятга, шоир меҳнатига камоли эътибор билан қараш танқидчининг баланд ҳимматидан далолат беради. Анча мураккаб бўлган Мамарасул Бобоев ижоди ана шундай олийжаноб ҳис, туйғуси билан тадқиқ қилинганки, буни кўп жиҳатдан ибратли иш деб, ҳисоблаш лозим.

“Этюдлар”, ниҳоят, “Қора кўзлар” романидан баҳс очади. Худди тоғ қишлоғи табиатидай асл, тиниқ белгиларга, янги фазилатларга бой бўлган роман уни иштиёқ ва мамнуният билан ўқиган китобхондаги самимият, софдил, холис танқидчига хос талаблар асосида баҳоланади. Бамисоли “Қора кўзлар” ҳақида сиз ҳам бир қадар кўнглингиздан ўтказган гаплар айтилади. Даъволар муҳим, кучли, атрофлича асосланган. Озод Шарафиддинов роман мисолида ёзувчи ҳақида, йирик прозамиз ҳақида, маҳорат масалаларига оид бугун айтиш мумкин булган зарур фикр, гапнинг лўндаси, салмоқдори нималардан иборат эканини чуқур идрок қилади, юракдан ҳис этади. Ёзувчи олис, кичик бир қишлоқдаги кундалик ҳаётдан китобхон учун муҳим, манфаатли, ибратли мазмун, кучли бадий ҳақиқат ярата олган, қатор ижтимоий, ахлокий муаммоларни кўтарган. Танқидчи роман воқеалари тасвири, қаҳрамонлар характерининг жозибали чиқиши сабабларини таҳлил қилади, бадий фактларни конкрет ҳаётий омиллар билан муқояса этади. Романда акс этган, ёзувчининг тафаккурида қайтадан яратилган ҳаёт зоҳиран қараганда одатдаги кураш, зиддиятлар билан кечади, лекин моҳият эътибори билан, конкрет ҳолда ҳар бир ҳаракат, ўзгариш, тўкнашув, руҳий кайфият ўзининг табиий заминида, мантикий ривожда, бетакрор кўриниши билан содир булади. Шунинг учун мардлик билан худбинлик, ҳалоллик билан ҳаромтомоқ ўртасидаги муросасиз зиддият, эски ва янгича ахлоқ орасидаги

тафовут – бу аввалдан маълум ҳақиқатлар ҳам янги усулдаги кураш, янги характердаги ҳодисалар тарзида бизга кучли таъсир этади. Мақола автори роман таҳлили давомида қуйидаги умумлашма фикрни илгари суради: ҳаёт ҳодисаларини шунчаки қайд қилиш, шарҳлаб бериш билан эмас, балки уларнинг замиридаги ҳақиқатни, ички алоқаларни, табиий, доимий белгиларни, уларнинг яшаш, ривожланиш жараёнини тадқиқ ва таҳлил қилиб бериш билангина чинакам санъат асари яратилади.

“Замон, қалб, поэзия” сингари “Адабий этюдлар” ҳам ижодий журъат маҳсулидир. Кизгин мунозара руҳи, дадил фикрларни илгари суриш китобнинг қимматига қиммат қўшади. Лекин ҳар тўқисда бир нуқсон деганларидек, баъзан чуқур асосланмаган дадиллик беихтиёр, субъектив мулоҳазалар айтиш кайфиятини туғдириши мумкин. Бу, бизнингча, “шахсга сиғиниш йиллари” деб аталган даврга муносабат билдиришда кўзга ташланади. Чунончи, Зулфия ижодига бағишланган очеркда “тўқмоқли танқид”ни тўла характерлаб бериш истаги бир мунча эмоционал тус олган эди (99 бет), бу “Шоирнинг йули” мақоласида тагин жойда (120, 129 бетлар) таъкидланиши ортиқча туюлади. Умуман, бу хилдаги қараш (“ҳамма нарсани бир томонлама, бўяб кўрсатиш тенденцияси” каби иборалар) айниқса тажрибасиз китобхонлар назарида, 1956 йилгача бўлган адабиётдаги салмоқли ютуқларга, адабий танқиддаги маълум ижобий томонларга соя ташлаши мумкин.

Китобдаги жузъий камчиликлардан “шеърнинг лирик қаҳрамонлари” (137 бет), “қолоқ халклар” (46 бет) сингари номавзун ишлатилган таъбирларини кўрсатса бўлади.

Ҳозир Озод аканинг ижоди, фаолияти айни қиёмида, роса куч олган палласи. Кувватга тўлган одамга, табиий, зиёдроқ умид боғлаб, каттарок талаблар қўйилади. Истардикки, ҳассос ва забардаст танқидчининг ижодий самаралари янада юксакроқ, янада салмоқлироқ бўлса. Зотан, шоир таъбири билан айтганда, “пайсаллашга вақт йўқ”.

Ботир АКРАМОВ.

Я. ҚОСИМОВНИНГ “ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИЛА ПОЭТИК ФИКРНИНГ ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИ” МАВЗУИДАГИ ДИССЕРТАЦИЯСИ ҲАҚИДА

Умуман шеърият, хусусан рубоий-лирик шеър табиатан хуштабъ, дақиқ мушоҳада, зариф тафаккур салоҳиятига эга бўлган мухлислар идрок қила оладиган нафис санъатлардан бири, балким биринчисидир. Хоҳ соҳир шоирлар, хоҳ зукко тадқиқотчилардан шеъриятни бамисоли мусикадай олам мўъжизаларидан деб билишлари бежизмас. “Эҳтимол, ноҳакман, эҳтимол, ҳокмон, лекни мен муқаддас сўзни изларман”, дейди журъаткор ҳақ сўзи, хурфиқр шеърияти билан тан олинган шоир Рауф Парфи. Унинг: “Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат улуғ Алишернинг қутлуғ тилида” (“Она тилим”), “Нечук қисмат эрур. Шоир қисмати? Тушларимни бузар ҳазрат Алишер” (“Чўлпон”), “Маломат тошида очилган бир гул, Дам ўтмас кулар ул, дам ўтмас бўзлар” (“Шеърият”) каби дардли-сўзонли мисралари орқали том маънодаги шеър санъати ҳақида, фақат шеъриятга хос нуқтадон маънолар, фасаҳатли сўз-тимсоллар ҳақид1а, шоир тасаввур туғилади. Авваллари адабиётшунослик, шу жумладан, шеършунослик ана шундай бирламчи, хосу ноёб аломатларни иложсиз четлаб ўтарди.

Тангрига шукрим, адабиёт илми сиёсий тазйиқлар, мафкуравий монеликлар кишанидан халос бўлар кунлар бизга ҳам насиб этди. Шеърият ҳақида, унинг хос табиатидан келиб чиққан ҳолда, биринчи галда санъат асари, бадиият маҳсули сифатида ёндошувчи, Навоий таъбири билан айтганда “сўз гуҳари”нинг асли-зоти, саъжиясини идрок этиш, шу заминда “маъни гуҳари”, яъни шеър замиридаги ғояни таҳқиқ этишни аста-секин бўлса-да ўюгана, ўзлаштира бошладик.

Иқтидорли мунаққид, ёш олам Яшар Қосимовнинг “Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгилааниш жараёни” мавзуидаги номзодлик диссертацияси адабий-танқидий иқлимидаги бугунги эркинлик насимидан баҳравар, соғлом фикр изланишлари самарасидир. Танланган мавзу, унга асос қилиб олинган мақсад-муддао асримиз шеърияти такомилнинг янги босқичи-60 йиллар авлоди ижоди мисолида олиб борилган тадқиқот натижасида эришилган илмий ҳақиқат-назарий хулосалар тадқиқотчининг ўз ишига профессионал ҳалоллик ва билимдонлик билан ёндошганидан далолат беради. Чунончи (авторефератдан ҳам англашилиб турганидек), “Янги лирик қаҳрамоннинг эстетик мавқеи” деб номланган биринчи бобда шеър руҳидаги, қаҳрамон дунёсидаги янгилааниш-умуман бадиий-эстетик принциплардаги муайян ўзгаришлар, олайлик, ҳақиқатни, майли, рамзий усулда айтиш борасидаги изтиробли уринишлар, руҳий покланиш йўлидаги дастлабки қадамлар, шунингдек, услубий изланишлар характерли мисоллар таҳлили орқали очиб берилади. Хусусан, рубобий шеър қаҳрамони туйғуларининг самимияти, баҳоли имкон ростликка интилиши, зўраки тамойиллардан, хомтамаъ

васфгўйликдан халос бўла бориши, билъакс, том маънодаги миллий ғурур, улуспарварлик қайғуси, диссертант таъбирича, “инсоний Дард... дардман Сўз”га айланиши собиқ Иттифоқ шеърляти намуналари билан қиёсий таҳлил орқали ифодаланади.

Иккинчи боб (“янги ўзбек лирикасида шахс жамият концепцияси”)да, диссертант таъбирича, “етакчи образ-кечинма – Изтироб” таҳлили ўрин олган, унда асосан хурриятимиз, миллий Истиқлолиятимиз қурбонларига, бошқа жафокаш шоир-адиюлар хотирасига бағишланган кучли шеърлар инсонлик ва олимлик куюнчаклиги билан, миллат ва адабиётнинг туб манфаатлари учун дилдан қаёғуриш туйғуси – эҳтирос ва дард билан таҳқиқ этилади.

Хуллас, мазкур тадқиқот лозим илмий-назарий талаблар даражасида, профессионал дид ва масъулият туйғуси-ла олиб борилганбардавом кузатишлар, изланишлар самараси эканлиги (бу муаллиф эълон қилган мақолалар ва рисолаининг юксак савиясидан ҳам билиниб туради) ҳеч шубҳа туғдирмайди. Ишни муносиб тақдирлаш, тўла хайрихоҳлик билан маъқуллашга етарли асос бор.

Фақат истак тарзида баъзи танқидий мулоҳазаларни айтиш мумкин. Уларни иқтидорли олим келгуси ишларида эътиборга олса ажаб эмас. 60-йиллар поэтик авлоди учун намуна – улгу сифатида олинган устоз шоирлар сафида, олайлик, ёш шоирларга беназир мураббия мақомидаги Зулфия ва Саида Зунуновани, шунингдек, “99 миниатюра” китобидан бошлаб шеърлятимизга янги оҳанг, янги услубий йўналиш, ҳақиқий, бетакрор фалсафий-лирик тимсол-образлар, янги-янги шеърй туркумлар (хусусан, қатра шеърлар) тизимини олиб кирган, ёш талантларга, эҳтимол, энг кўп устозлик қилган, бевосита ва билвосита маслаҳатларини аямаган Асқад Мухторни, ақалли тилга олмай ўтиш қандоғ бўларкин?.. Иккинчидан, 60-йиллар авлоди ижодида Изтироб образлари етакчилик қилади ёки ҳақиқатни айтишнинг деярлик ягона йўли онага бағишланган шеърй номалар эди, кабилидаги фикрлар, камида, бирёқламалик эмасмикин?.. Ниҳоят, авторефератда “янгича ғоявий-эстетик мезон деб ёндошиш ҳам ушбу тадқиқот муаллифи тарафидан олға сурилган”, “илк дафъа илмий тадқиқотга жалб этилади”, “чорак аср олдин рўй берган муҳим ўзгаришлар биринчи марта” (!)... каби бахсталаб жумлалар мавжуд...

Истак тариқасида билдирилган бундай мулоҳазалардан қатъий назар, Я.Қосимовнинг “Ўзбек шеърлятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни” мавзуидаги тадқиқоти номзодлик диссертацияси талабларига жавоб беради. Диссертант Яшар Қосимов филология фанлари номзоди илмий даражасини олишга маънавий ҳақлидир.

Ботирхон АКРАМ,

Филология фанлари доктори, профессор.

ТЎҒРИ СЎЗ МУШКИЛОТИ

(Шукур Холмирзаевга очик хат)

Азиз Шукуржон ! Ҳайрон бўлманг, камина истеъдодингизнинг ихлосманд муҳиб сифатида каттаю кичик насрингизни образли тафаккур уфуриб турган мақолоту субхатларингизни канда қилмай ўқиб бораман, Оллоҳ насиб этса, шеърият таҳқиқи, танқиди сарҳадидан ўтиб, сиз каби туғма носирларимизнинг тасвирлаш санъати ҳақида – мени кўпроқ образли тил, сўз фасоҳати қизиқтиради – ёз арман ҳам.

Не ажабки, “Адабиёт ўладими?” сарлавҳали маърузаномангизни (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1992 йил, 10 апрел) ўқирканман, баъзи жумлаларингиздан кўнглимда иштибоҳ тугуни пайдо бўлди: “Нахотки?..” Анча вақт ўйланиб юрдим, ниҳоят; менга очик хат ёзиш мақбул ва матлуб. Мақолангиздан узунроқ кўчирма олиш эҳтиёжи бор: “Шу ўринда бир ажиб ўхшашликни эслайсан киши... Дейлик, ўзимизнинг хонларимиз замонида ҳам “сарой шоирлари” деб аталмиш ижодкорлар ҳар тарафлама ҳурмату рағбатда бўлишдан... Бироқ барча Ҳокиму Ҳокимиятга хос бўлган ҳалиги сифатни – халқнинг ичидан чиққан энг иймонли ва виждонли, баъзилари энг иймонсиз ва виждонсиз адибу шоирларни ўз бағрига тортгани айтиб қонуният бўлганини унутмаслигимиз керак”. Ажабо, шунчалар тафовутли икки давр “сарой адабиёти” муҳитини ўзаро таққослаш ва айтиш, “адибу шоир”га муносабатда мутлоқ ўхшашлик кўриш, бу – “барча Ҳокиму Ҳокимиятга хос... айтиб қонуният” деб ҳукм чиқариш... Каминанинг фикри ожизимча, кўчирилган жумлаларнинг контекстида ҳам, қиёсий нисбат унсурларида ҳам (чунончи, “энг иймонли”, “энг иймонсиз”) ақлни шоштирадиган зиддият сезилади...

Заковатли ўқувчига сир эмаски, ўтмишда сарой шоирларига аксарият маърифатли “Ҳоким” шахсан хомилиқ қилар, ўзи хуштабъ, серқирра ижодкор (шоир, муғанний, навозанда) сифатида улар билан ижодий мулоқотда бўларди. Ҳазрат Навоидан битта байт келтирай: “Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак, Шоҳ анда танбур чолиб, Навоий деса қўшиқ”. бу жиҳатдан уларга асримиз “Ҳоким”ларини қиёслаб бўлармикин? Иккинчи тафовут – баайни ҳамма даврлар учун қонуният бўлган, “шоирларни ўз бағрига тортган” саройдаги маданий муҳитга дахлдор. Менимча, на “Ҳокимият” кузатган мақсадда, на ижодий ишга муносабатда, хусусан, шоир қадрини, бадий асар қимматини билиб баҳолашда “ўхшашлик” бор. Билъакс, аввалгисида неча аср, эҳтимол, минг йил бардавом қутлуғ анъана-сўз нафосатини тушунишга, айрича кадрлашга асосланган хос қонуният, қолаверса, мусулмон эътиқоди, инсоф-тавфик, ўзаро маънавий яқинлик, меҳр-оқибат, ижодий ҳамкорлик, лутф, назокат, андиша, тавозу ҳукм сурган. Мен шоир-султонларнинг шахсий ташаббуси, раҳнамолиги, улуспаварлиги туфайли кейинги авлодлар қайғусида

– бизлардек муносиб ва номуносиб, мерос кадрили билган ва аксарият кадр-туйғусидан мосуво этилган ворисларга ёдгор қолсин деган муборак истак билан бебаҳо қўлёзмалар-оригинал ва таржима асарлар: илоҳий китоблар, тарих жилдлари-солномалар, адабий-бадий куллийётлар, баёзлар, мажмуалар, тазкиралар ва рисоаларга тартиб бериш, уларни камоли ихлос муҳофаза этишдек олийжаноб, босавоб саъий-ҳаракатлар ҳақида ўйлаганимда ҳаяжон, ҳайрат, ғурур, шунингдек, алам, армон, ўкинч туйғуларини кечираман. Бирок ҳозиргиси 1991 йилгача – миллий истиқлолимиз эълон қилигунга қадарли “сарой”га келсак, унинг очиги, бадий ижоддек мўъжизакор, нафису дақиқ, шахсий-индивидуал, дахлсиз бир соҳага мисли қўрилмаган худписандлик, димоғдорлик билан аралашиб, тўраларча фармойиш-азмойишлар бериб қилган зўравонликлари, бундай бешараф, номурод сиёсатнинг оқибат ва асоратлари ҳақдининг ҳисобини ёлғиз Оллоҳнинг ўзи билади. Бадиият, санъат қонунларини тушунишдан узоқ бўлган бундай муҳитнинг алдамчи қаллоб идеалларга асосланган моҳиятда ғайри-эстетик (синфий-мафкуравий в.б.), буюртма мавзу, буюртма образнинг қаҳрамонлари туфайли хоҳ саройга яқин, хоҳ ундан узоқ не-не нодир истеъдодлар забун бўлганини ё бирёқлама қисматига гирифтор этилганини Сиз яхши биласиз, теран идрок этасиз...Зеро ўртадаги рад этиб бўлмас тафовутни қуйидаги жумлаларингиз тасдиқлайди: “Қолаверса, кеча қулаган каби истибдод тузуми оламда ўтмаган! Ахир одамзоднинг иродасини букиш, руҳини синдиришга қурилган тузум эди.” Бас бу тузум-тартиботнинг “сарой шоирлари” аҳволи-руҳиясини, қисматини шоҳ-шоирлар замонидаги улуғ салафлар дунёси билан “ўхшаш” деб бўлармикин? Учинчи тафовут – Сиз тавсифлаган “энг иймонли ва виждонли, баъзилари энг иймонсиз ва виждонсиз адибу шоирлар” хусусида. Аввало, ўтмиш “сарой шоирлари”орасида (мен уларнинг барчаси Хизрсифат вали зотлар эди, деёлмайман) “энг иймонсиз ва виждонсизлари” бўлиши...бундай ҳаёл комил мусулмон элимизнинг,хусусан, бадий сўз-фасоҳат аҳлига муносабат борасида асрлар синовидан ўтган барқарор устувор анъаналари ҳақи-ҳурмати, илоҳий, ахлоқий эътиқодлари, дунёвий эътимодлари руҳига ҳилоф эмасмикин? Бориники, ўша шуаро аҳли орасида “энг иймонсиз ва виждонсиз” эканлигини риёкорона яшира олган, макр-ҳийла, афсун бобида пири Сомирийни лол қолдирган устомонлари ҳам (“Қайси соҳирким деди: Сомирий шогирдимен, Деди ғамзангким: “Эрур шогирдим-устозинг сенинг” – Навоий ”) топилиши мумкин, деб фараз қилайлик. Шунга қарамай, мен на малик уш-шуаро – сарой шоирлари раиси, на шоир шоҳнинг ўзи “энг иймонсиз” ижодқорни ажрата билмайдиган даражада гумроҳ бўлганларини тасаввур қилолмайман.

Бирок энг қалтис томони – ҳозирги сарой “ўз бағрига тортган” ё тортмаган шоиру адибу мунаққидларнинг қай бири “энг иймонли” ё “энг иймонсиз” эканлигини бирор пирназар зот шак-шубҳа қилмасдан айтиб бера олармикин? Ўзингиздан қолар гап йўқ: аъмолимиз ва насибамизга мислсиз бўҳронлар, алғов-далғовлар замонию, ҳақ-ноҳақ, поку нопок, савобу гуноҳ, айқаш-уйқаш-аросатли бениҳоят зиддиятли қарашлар, манфаатлар,

тамойиллар муҳитида яшашдек бағоят чигал мубҳам қисмат битилган бўлса, на чора?

Мени маъзур тутасиз, бундай алампнок оҳангда сўзлашим бежиз эмас. Тангрига шукур, сўнгги йилларда қатор демократик ўзгаришлар, янгича тафаккур, ижодий фикр ва сўз эркинлиги шароитида ҳеч нарсадан қайтмас, ҳеч кимни писанд қилмас даҳрий мафкура кишанларидан халос бўлиб боряпмиз. Бироқ бу дастлаб тасаввур қилганимиздан кўра укубатли, мураккаб психологик жараён эканлиги сабабли ўз-ўзидан жавоби мушкул саволлар туғилади. Айтайлик, ижтимоий янгиланиш, руҳий покланиш мавзуида ёзаётган истеъодли (хоҳ “сарой”га яқин, хоҳ ундан узоқроқ) шоирларнинг шеърляти билан уларнинг шахсияти, маънавияти (биринчи навбатда, иймон-инсофи) ўртасида муайян уйғунлик мавжудми? Улар чиндан ҳам покланиб, эрксизлик йиллари ёлғонидан қутила олдиларми? Эндиликда, миллий истиқлол шароитида ҳақиқатни баралла айтиш, халқ дардларини “қуйиниб сўзлаш” (Рауф Парфи) учун жасоратлари етардимми? Турли авлодга мансуб иқтидорли шоирлар орасида кечаги куннинг “чала ҳақиқат”, келишувчанлик каби аянч асоратлари барҳам топадимми?

Виждонни ўртаб, азоблайдиган бундай саволлар оз эмас. Сиз “адибу шоирлар” иймонидан гап очганингиз учун ҳам ҳурфикр ркус адибларидан бири топиб айтган “икки виждон” психологисига оида, ўша кезлар оғизга тушган бир ҳамду сано сўзини эслаб ўтиш жоиз деб ўйлайман. Донлик қозоқ ўрисларнинг дунёга машҳур ёзувчиси Шолохов “темир иродали йўлбошловчи Иосиф Сталин” (Горький таърифи)нинг кекса тарих билмаган мудҳиш айблов ва жазо усулларига қандай чап берган бўлса, ленинчи реформатор Хрушчевни шундай устамонлик билан чалғитган эди: “Мен қалб амри билан ёзаман, қалбим жонажон партиямга мансуб.” Ўша “икки виждон” дунёқараши ва ахлоқи нафақат чапдаст адиблар, балки қанча софдил талантлар заволига сабабчи бўлмади, уларни бахтсиз қисматнинг айбсиз айбдорига айлантормади?! .. Алам қиларли жойи шундаки, адабиётдек хос, индивидуал-шахсий бир соҳага нафақат ҳақсиз-асоссиз аралашган, балки бу муқаддас хилқат – нафосат оламида истаганча бедодлик қилган большевизм раҳнамолари касоратига қадимий сўз санъатимиз, унинг ҳақиқий истеъодли намоёндалари маломатга қолди.

Хулласи калом, нарсаларни ўз номи билан атайдиган бўлсак, жафодийда адабиётимиз сафларида табиатан ҳалол-пок, номус-диёнатлилар тоифаси-қўрқитилган сазойи қилинганлар, эркин овози, мустақил фикри тафтиш остига олинганлар, ноилож сукут сақлаганлар бор. Ва аксинча надоматлар бўлсинки, ҳукмрон сиёсат, ягона мафкура хизматида ҳамиша камарбаста турган, “ижтимоий буюртма”нинг қойим ижрочисига айланган, вазиятга қараб, ўз миллати, тарихи, аجدодлар хотироти оламида, тили, адабиёти, ҳамкасблари олдида хиёнат қилишдан қайтмаган, шахсий ҳузур-ҳаловати, ношариф унвону мукофотлар учун иймон-виждонидан айрилишдан қўрқмаган ножинслар тоифаси ҳам бор. Биз бугун “адибу шоирлар”нинг ҳар

икки тоифасига бирдай аёвли, кечиримли бўлишга даъват қилсак, виждоннинг ҳам ҳоли не кечади ?!

Мен Расул Ҳамзатовнинг ҳасбу ҳол китоби “Доғистоним”дан ибратли бир парча келтирмоқчиман: “не знаю, промтили ли меня за те мои стихи дагестанцы, не знаю, простила ли за них тень Шамиля, но сам себе я их никогда не прощу. Мой отец говорил мне: не трогай Шамиля. Если тронешь до самой смерти не будет тебе покоя”.

Майли, баҳс шу ерда итмомига етгани яхши.. Зеро Навоий ҳазратлари айтган эканлар: “Ўз вужудингга тафаккур айлагил”. Зора айрим шоиру адибларимиз улуғ пири муршид сўзлари мағзини чақиб кўрсалар. Қолаверса, бу барчамиз - эл улусимиз, миллиятимиз қисматига битилган фожеа – тарихда мисли кўрилмаган алданиш, адашиш, сўқирлик ваҳшати; Қодирийлару Чўлпонлардек ноёб сўз санъаткорлари, покдомон зотлар шуурини, тафаккурини ҳам бамисоли сеҳр-жоду (магия) билан чалғитган сароб ғоялар, идеаллар ёлғони; энг аянчли ва даҳшатлиси - ихтиёрий қуллик, мутелик...

Бундай мислсиз ижтимоий бахтсизлик, тарихий йўлсизлик, саргардонлик дардларига фақат Ҳақ таолодан ҳидоят, унинг Вақт отлиғ ҳозиқи табибидан нажот умид қилиш мумкин...

Сўнгги тилагим: илоҳим, янги мулоқотимиз яхши муждаларга, бахайру босавоб амалларга, чунончи фасоҳатли сўз мавзуига буюрган бўлсин.

Қизғин салом, самимий эҳтиром ила:

Ботирхон АКРАМ.

Филология фанлари доктори.

Фожеона (кичик сарлавха)

Ҳозирги шеърятимизни том маънодаги драматизм, трагизм руҳидаги тимсол-образлар билан бойитган Рауф Парфи (унинг “Чўлпон, “Туркистон ёди”, “Шоир”, “Санъаткор” каби ўнлаб шеърлари ҳали муносиб баҳолангани йўқ), Абдулла Орипов, Муҳаммад Солиҳлар билан изма-из ёнма-ён бориб, ўзбек адабиёти, хусусан, шеър санъатида ўзининг мустақил йўлини, хос поэтик дунёсини яратган Усмон Азимовнинг халқона-бахшиёна, орифона ва ошиқона туркумлари қаторида фожеона шеърлари махсус тартиб билан таҳлил қилишга тўла асос беради. Чунончи, “Сарбадорлар кўшиғи”дан айрим мисраларни кузатайлик (шеър оҳанг-усул эътибори-ла бахшиёна туркумига киради):

Бизнинг дилимиз – ёрда,

Бизнинг кўлимиз – корда,

Кору Ёрдан айрилар –

Тортинг бошимиз дорга!

Тортинг бошимиз дорга!

Мумтоз адабий меросимиздан озми-кўпми баҳравар, маърифатли ўқувчи анлаган бўлса керак: салтанату таж-тахтни истибдод ва зўравонлик таянчи деб билгани учун ҳам уни тан олмаган, “Ё озодлик ё ўлим!” шиори билан муқаддас кураш йўлида жонини тиккан сарбадорлар пири муршидларига эга бўлганлар. Масалан, улар улуғ валилардан Хожа Баҳовуддин Нақшбандий илгари сурган ўнларча руҳий-илоҳий ва дунёвий-ахлоқий даъват-қоидалардан бири (Соҳибқирон Амир Темур ҳам ихлос қўйган, дастуриламал деб билган): “Дил ба ёру даст ба кор” сингари пурмаъно шиорга бамисоли Қуръон оятларидай сомъ бўлиб, эътиқод билан қарганлар. Илло, улар учун “кору Ёрдан айрилиш” ўлим билан тенг эди. (ҳалол-пок, заҳматкаш кишилар кўли ишдан-меҳнатдан узилишини тирик фожеа деб, худди шундай кўнгилнинг ёрдан-севимли қишидан, кенг маънода, имон паноҳи – Оллоҳ ёдидан айрилишини ўлим фалоқати деб билганларига шубҳа қилиб бўлмайди). Шеърнинг қуйидаги валиёна ҳазину умидбахш мисралари сарбадорларнинг тарихий жасорати моҳиятда халқимизнинг фақат ўтмишигагина дахлдор эмаслигидан далолат беради:

“Қайт! ” дедингиз “қалб” дедик,

“Айт!” дедингиз, “ҳақ” дедик.

Бошимиз дорда туриб

“Жон” демадик, “ҳалқ” дедик,

“Жон” демадик, “ҳалқ” дедик.

Биз “қалб” сўзини фақат дунёвий маънода талқин қилиб одатланганмиз, иложи бўлса, “ҳақ” каломини ҳам (тўғри, рост маъноларида). Ҳолбуки, бу сўзлар ботиний-руҳий терапийи, илоҳий юксаклиги, муқаддаслиги билангина чин инсоний маъно, ҳаётий-дунёвий қиммат касб этиши мумкин. Чунончи, “қалб” сўзи ислом фалсафаси ва ахлоқида ҳам, тасаввуф тариқатининг, эҳтимол, барча оқимлари ва мактабларида ҳам, аввало, ўзликни англаш, одамнинг асли-зотини, руҳиятини тушуниш, сўнгра, ҳаммасига қодиру холик, сарвари коинот – тангри илоҳийни таниш, тан олиш, унинг чиндан ҳам (оламнинг сирли чексизлиги, абадий ва тинимсиз ўзгарувчан моҳияти, мўъжизакор рангинлиги, бошқа фавқуллодда ғаройиб жозоба қонунлари) “қудрати улуғ, қарами кенг”лиги сабабиятини фақат дилдан-қалбдан идрок этиш мумкинлиги каби ботиний маъноларни ҳайратомуз тарзда ўзида жамул-жам этади – мужассамлантиради. Лекин бу сўзнинг умумий талқини “Ҳақ” каломини муқаддас оятлар, ҳадислар билан қунига неча бор тилга олган сарбадорлар учун “қалб” нечоғлиқ чексиз руҳий ҳилқат, эҳтимол, азал ва абад (ўлим билмаслик) билан ўлчанадиган сирли-мўжиз рамзий атамадир.

Хуллас, “қалб” ва “ҳақ” сўзларига юксак самовий (демак, боқий) маъно берган, ҳурфикрлиги билан қучли ва қомил сарбадорларнинг “Жон демадик, “ҳалқ”дедик” сингари пурҳикмат, сўзонли қасами- нидоси, мана орадан олти аср ўтибдики, ҳамон бугунги кун садосидай (асрлар акс-садоси бўлиб) янграшининг сири шунда бўлса керак. Зеро эрқарвар аждодлар шохлик салтанати зиддига фавқуллодда журъаткорлик билан улуғлаган “ҳалқ” каломи бугун тоталитар тартибот ва даҳрийлик империясининг тарихан ўзини оқламаган сохта даъволарига қарши ошқора қурашда майдонга ташланаётган “Эрк”, “Мустақиллик” сўзлари билан руҳан муштарак эмасми? Моҳиятан “Сарбадорлар қўшиғи” (чунончи, Рауф Парфининг “Туркистон ёди” манзумаси каби қучли шеърларнинг ҳозирги руҳий покланиш, миллий Уйғониш муҳотидаги маънавий-эстетик зарурати шундай рўй-рост талқинни тақозо этади.

У.Азимовнинг мактабдош ўртоғи хотирасига бағишланган сарлавҳасиз бир шеърида руҳан Р.Парфининг “Абдуллажон марсияси”ни ёдга солувчи шундай мунгдор мисралар бор:

Осмонга тикилдим ҳаёлим оғиб –

Бир парчаси булут, бир парчаси – қўк...

Тошларга термудим юрагим тўлиб,

Йўк, улар дардини менга айтмайди.

Дўстим, қай қўшиқни айтмоқчи эдик,

Саволим тинглару сесканмас замин...

Улар мактаб саҳнасида жўровоз бўлиб қўшиқ айтган маъсум болаликнинг қайтариб, излаб топиб бўлмас бебаҳо, шавқу-сурури бир жаҳон дамларини,

айниқса, жудолик ва ёлғизликда, ўксик мотамсаро ҳолатда эслаш қанчалар оғир! Ахир ўша бокира дақиқалар ёруғ хотира бўлиб қолиши, уларни эслаб бир сўзлаб, бир кулишадиган, балким, энди бошқача вазмин-босиқ, майли, жарангсиз бўлсин ё хиргоҳи усулида такроран айтишиб, яна хаёлга, лаззатли сукутга толадиган мастона соғинч-эсталикларнинг нашъали лаҳзаларига айланиши ҳам мумкин эди... Лекин надоматлар бўлсинки, ўша азиз синфдошлик йиллари фожеъ хотирага айланди:

Елкамга оҳиста кафтин қўйди тун,

Ўйладим, куйламоқ тобора қийин...

Мен бугун куйладим иккимиз учун...

Бойсун қирларида бир ўзим кездим.

Ҳазин оҳанги билан ҳаққоний, гўё ўша болалик чоғларидан дилда сақланиб қолган, беғубор самимияти билан жозиб бу мисралар бизни ҳам беихтиёр ўйга толдиради. Турмуш ва қисмат деб ҳудудсиз, аёвсиз ғам-ташвишлар, уриниш-суриниш, юзма-юз ё пинҳоний курашлар, алданишлар, хатолар, ғофиллигу гумроҳликлар овораси-исканжасида зоҳиран унутаёзган (соғлом ақл, уйғоқ виждон эгаси унутиши мумкин эмас, дил қатида, ботинида эъзозлаб сақлайди), болалик, мактабдошлик ўртоқлари билан бирга кечирган турфа ҳодисалар, саргузаштлар, ҳангомалар, эҳтимол, “жасорат” ва “кароматлар” ёдимизга тушса не ажаб (болалик жўралардан кимдир фожеали, кимдир бедаво хасталик туфайли оламдан бемаҳал кўз юмган бўлиши мумкин)? Хуллас, намуна кўчирилган шеър инсоннинг болалик чоғлари ҳақидаги унутилмас хотиралар ҳақида, умуман умр йўллари, манзиллари, уларнинг маъноси, қадри ҳақида ўқувчига маълум руҳий озик, маънавий сабоқ воситаси (майли, мўъжаз-миниатюр лавҳада бўлсин) сифатида эътиборни тортади.

Шоирнинг тўрт қисмдан иборат “Куз” шеърида мунгли оҳанглар азал ва абад ҳақидаги фалсафий хаёллар тарзида ифодаланади.

Дунё рўйи бунчалар азиз –

Термулдимми – йиғи томоқда.

Тирикликда висол йўқ ҳаргиз,

Келгандайман видо айтмоққа.

Нега, нега энди “бунчалар азиз”, “дунё рўйи” шоир қаҳрамонини бирдан видо айтмоққа мойил-махзун қилиб қўйди? –деган савол туғилиши мумкин. Ҳа, “дунё рўйи”, бу коргоҳ вазъи (Навоий)- сирли-сеҳрли кўриниш ҳар доим ҳам, тўғрироғи, ҳар кимга ҳам бирдай шавку рағбат бахш этавермайди. Бунини, айтишга, ҳаётнинг аччиқ-чучугини, иссиқ-совуқ ва яхши-ёмонини озми-кўпми бошидан кечирган одамгина тийрак идрок қилиши мумкин. Ўз-ўзига: “Нега дунёга келдинг?” (М.Солиҳ) каби жиддий савол бера олган, умр маъносини

бир қадар англаб етган одамга, масалан, вақт отлик баҳоси йўқ, ғанимат бахтнинг елдай сездирмасдан ўтиб бориши ёки олам уммонининг чексизлиги, сирли жозибаси қийноқли хаёлга толдирмайдими?

Кўнглим чексиз дардларга тўлар,

Бору йўғим Вақтнинг кўйида.

Ў, осилиб йиғласам бўлар.

Теракларнинг узун бўйига

Халқимизда, айниқса, ногихоний босиб келган бало, мусибат зўришиддатидан ўзини тутолмай, энг яқин, чин дўсту анис кишининг кифтига, бўйнига “осилиб йиғлаш”, бир-бировига суяниб, эланиб бўзлаш удуми бор, буни эҳтимол, ҳозирги кўпчилик ёшлар тасаввур қилолмас ёки эскилик бадъат деб билар. Бундай тўзимсиз ғуссали, ортиқ мотасаро дамларда (мусибатнинг кучи марҳумнинг беназир азиз шахсияти билан боғлиқ, бу фақат яқин, меҳроқибатли кишиларгина ҳис эта, идрок қила оладиган тансиқ бир ҳол) барваста – “узун бўй” дарддошлар жудолик оламини осилиб-йиғлаб бир қадар бўшатишга далда берар....Шоир хаёлининг кутилмаган муболағали нисбати: “теракларнинг узун бўйига” сатрининг бадий-мантикий ўрнини шундай илоҳласа бўлар. Ҳолбуки, ҳали бирор мусибат юз берганича йўқ. Лекин моҳият эътибори билан “бош узра фалакнинг чархи айланиб” тураркан, унинг олдида умрнинг узун ё қисқалиги ўз қимматини йўқотади. Зотан шоир “чарх” ташбеҳининг икки маъно қиррасига ишора қилади: абадий айланувчи олам ва умрнинг шафқатсиз чиғириғи:

Ваҳ, айлана бошлади тезкор.

Бошим узра фалакнинг чархи.

Кўзни очиб юмганчалик бор –

Аниқ инсон умрининг нархи.

Ягона илинж бу “дойир фалак” (доира тарзида айланувчи дунё - Навоий)нинг дахлсиз самовий қонуниятига фалсафий назар солиш туфайли умр фонийлиги тўғрисидаги нажотсиз фожеъ ҳақиқат ваҳми чекинади, руҳнинг ўлмаслиги ҳақидаги улуғ валилар ғояси умид шамчироғи бўлиб кўнгилни равшан қилади. Зеро шеърнинг кейинги сатрларидан аён бўладики, не-не улуғ зотлардан мерос фанонинг бақо фолсафаси инсон кўнглини...тангрига яқинлаштира не ажаб?

Шу тариқа У.Азимов шеъриятида драматизм ва трагизмнинг янги руҳий-илоҳий қирралари инкишоф этилади:

Тунги салқинларнинг намхуш бағрида

**Туғила бошларкан минг тугун савол,
Кўнгул яқинлашиб келар тангрига,
Фожеа туюлмас оқибат – завол...
Тунлар завол билан қураман суҳбат
Худди ҳаёт билан гаплашган каби.**

“Кўнгил” ва “тангри”, “завол” ва “ҳаёт” ташбеҳларига янгича – ўзгача нуқтаи назардан ёндашиш туфайли кузнинг намчил ҳавоси таъсирида туғилган табиий ҳазин кайфиятга кутилмаганда орифона теранлик, валиёна сафобахш руҳ бағишланади. Бундан фақат У.Азимов мушоҳада тарзига хос ўйчан фалсафий-лирик лавҳа яратилади.

Инсон тирикликнинг турфа муаммолари, чигалликлари, қисматнинг кутилган ва кутилмаган зарбаларидан дили озурда кезларида, хусусан, ғараз-хусуматли ғаниматли ғанимларнинг маломатларидан ёки худбин дўст, меҳр-вафосиз ёр озоридан аламзада бўлганда кўнгил лғизлик узлатгоҳини, ғариб шикасталик гўшасини ортиқ бўлса не ажаб? Шоирнинг “Онамга хат” миниатюраси ана шундай ҳазин умидсизлик кайфиятида туғилган.

**Эрта-индин елар изғирин,
Йиқилади боғларга туман.
Англагани яшашнинг сирин
Сўзлашаман ёмғирлар билан...
Шунда бирдан бўлади ошкор.
Ёлғизлардан ёлғиз эканим.**

Маҳзун хаёллар, изтиробли кечинмалар баъзан бошқача ёлғизликдан, яъни асли алдов-риёлардан узоқ, табиий тоза хилқатдан, болаликнинг бокира дунёсидан гўё бирданига айру тушиш-аввал жиддийроқ ўйлаб, яхшироқ тасаввур қилиб кўрмаган (ҳеч ким кутила олмайдиган ғофиллик!) абадий, олам-армонли жудолик тарзида ифодаланиши мумкин. Бундай кўринмас, сезилмас йўқотиш жараёнида ҳатто маслакдош, маслаҳатдош, ҳамжинс одамларнинг ҳойрихоҳлик муҳитида ўзини бегона сезиш, толеъ ёрлар гуруҳида ўзини бахтсиз, ғариб билиш ҳолати зоҳир бўлади:

**Қўшиқни унутдим. Гувиллар шамол.
Шеър эмас, ҳа, шамол қилмоқда нола.
Мен қанча ялиндим: “Қол, мен билан қол...”
Мени ташлаб кетди қишлоқи бола.**

Имон тугёни, виждон қийноғи ўтида тўлғонаётган қаҳрамон наздида гўё катта шаҳар пойтахтдаги ижтимоий, ахлоқий ва маданий муҳит ўз таъсири – ҳукмини ўтказиб улгурган. Ҳолбуки, у икки ўртасида олишади: рухий изтироблар кураш ҳамон давом этаётганидан, шоир шеърининг ибтидоий софлиги ва дахлсиз ўзлигидан нари кетмаслик учун бутун куч-имконияти билан интилаётганидан шаҳодат беради. Лекин омонсиз “ўйин” натижаси унинг эзгу истаги-армони зиддини кўрсатади:

Мен- яшаш иқлимин ҳавосин олган,

Олифта – унутдим қўшиқ ноласин.

Мени ташлаб кетди қалбимда ёнган,

Виждоним – Ҳақиқат – қишлоқ боласи...

Бу чуқур кинояли дил афғони ҳақиқат унсуридан холий эмас. Бунинг маъноси шуки, аввало, йиллар ўтиб, инсон-замондош, жумладан, шоир шуурида, тафаккурида (ҳаттоки эътиқодида!) муайян ўзгариш-янгилинишлар бўлиши табиий ҳол. Бу – объектив ҳаёт, жамият ва шахс такомили билан боғлиқ диалектика қонуни: суронли давр ҳақиқати шундай шиддатлидирки, ҳар қандай бир сўзли – қайсар, қатъиятли киши болаликнинг маъсум, тоза, аломатларини ўша бокиралиги билан сақлаб қололмайди. Қолаверса, шоир зоти, аниқроғи, лирик қаҳрамон сиймосида унинг ўзлиги билан коллектив тафаккурнинг энг собит ва соғлом унсурлари мужассамланган бўлади. Шунинг учун ҳам У. Азимовнинг қаҳрамонини зоҳиран: “Виждоним – ҳақиқат – қишлоқ боласи” мени тарк этди дея нола қила туриб, моҳиятда умуман шеърининг софлиги, шаъни, қадрияти учун жон чекиб, “қуйиниб сўзлайди”. (Р.Парфи). Демак, аслида “қишлоқ боласи” (гўзаллик ва шеърининг ибтидоий мусаффолиги, ҳурлиги рамзи) билан алоқасини узмайди, узиши мумкин эмас (бу том маънодаги шеърининг заволи билан тенг бўлур эди). У лафзан ҳасрат-надоматлар қилса-да, маънан ва руҳан ўша покдомон бола ёди, юраги, самимияти билан яшайди, оламга унинг кўзи билан назар ташлайди.

Айни чоғда шоир қаҳрамони мудом изтироблар ўтида қуйиб тўлғонар экан, бу билан ўзлигини, руҳини поқлайди. Зеро у ҳам осий банда, беайб парвардигор. Шунинг учун шоирнинг қуйидаги сатрларини имон-эътиқоди собит қаҳрамоннинг самимий тазарруси, “тавбаи комил” (Навоий) туйғулари ифодаси деб билмоқ керак:

Жаҳаннам ўтида мангу ёнурман,

Бола – танграм мангу қилади сўроқ...

Фожеъ кечинмалар, маҳзун хаёллар турли кўриниш, турфа характерда намоён бўлиши мумкин. Худбинлик ёки қаллоблик фожеаси одабийликка ҳам, санъат, шеърят табиатига ҳам ёт темир ақидалар фожеаси. Шоирнинг “Кўксимни очаман...” сўзлари билан бошланувчи сарлавҳасиз бир шеърда ...трамвай ана шундай янги тип фожеъ-лирик тимсолга айланади (“Театр”

шеърида сахна санъати “инсонийлаштирилгани”- трагик қаҳрамонга айлантирилганига унчалик ажабланмаса ҳам бўлади, сабаби ўртада муайян мантикий яқинлик бор, трамвайда...Йўқ, бунга ҳам ажабланишга асос йўқ экан):

Қайси муюлишда юрибсан йиғлаб –

Трамвай, мен мени англайман...

Тақдирдош, қийналдик, ахир иккимиз,

Бу темир из билан, темир из билан...

Во ажаб! Айниқса бизда деформация қилинган тузум-тартиботнинг инсонга, халққа, соғлом ақл ва ахлоққа ҳилоф (шахснинг субъектив-индивидуал дунёси, қалби, руҳияти ҳақида гапирмаса ҳам бўлади), совуқ ва кўполдан кўпол метин-зил низомларига, сохта ва ёвуз ақидаларига ...шунчалар оддий, табиий, ҳаётий, айтиш чоғда тўппа-тўғри нишонга урувчи таъсирчан нисбат-муқояса инкишоф этиш шоирнинг катта иқтидоридан, шеъриятга хос мўъжизакор санъат – сўзнинг бадиий қудратидан ёрқин далолат эмасми? Кўчирилган мисраларни махсус ва кенг шарҳлашга эҳтиёж сезилмаса ҳам, фақат битта нуқта – мисрадаги лавҳа-образ ҳақида тўхталмай бўлмайди: “Қайси муюлишда юрибсан йиғлаб?” Эҳтимол паркка қайтаётган сўнгги трамвайлардан бирининг деярлик ярим туннинг нисбий суқунатида (жамоат транспорти воситалари ҳаракати тинган, умуман автолар қатнови сийрашган, бошқа товушлар ҳам ўча бошлаган) олисдан қулоққа чалинадиган, яъни қайрилиш жойларидан келадиган таниш чўзиқ-баланд овози “момулишда юрибсан йиғлаб” иборасида ифодаланиши, менимча, бир неча маъно қиррасига эга... Шеърнинг қуйидаги банди аввалгиси каби шафқатсиз трагизм даражасида бўлмаса ҳам (истеъдодли шоирнинг ҳар бир шеъри, унинг ҳар бир банди ё мисраси бирдай салмоқдор, теран ва ёрқин образлилик касб этиши имконсиз, албатта), ҳар қалай, қаҳрамоннинг зиддиятли кечинмаларини ҳаққоний ифодалайди:

Бугун темир ғафлат изидан тушдим,

Оёғим тупроқда – бир роҳатижон!..

Аммо... Бу трамвай... Кетмас ўйимдан.

Кўчага боқаман. Қайда бечора?

Бу тўрт сатрдаги айниқса “темир ғафлат изи”, “Трамвай..Кетмас ўйимдан” шеърий бирикмалари замиридаги маънолар ҳали-бери ечими осон бўлмаган мушкул муаммолар, яъни бу одамларнинг қон-қонига сингиб кетган, кўпларнинг истеъдод ва иродасини маҳв этган, яна кўпларнинг қисматида, хотиротида битмас жароҳатга айланган машъум кўркүв, ҳадик, гумон, тазйиқ, зўрлик, тухмат, турли тамға балолари, чеклашлар, маҳрумликлар,

чорасизликлар... Бундай ҳақсиз-ҳуқуқсиз, носоғлом, нопок муҳитда илдиз отган, палак ёзган ёлғон, риё, маддоҳлик, таъмагирлик, ҳаромхўрлик, лоқайдлик, хоинликлар каби турфа тусдаги иллатлар – ҳаммаси “темир ғафлат изи” – асоратлари эмасми? Гарчи шоирнинг қаҳрамони ўзи “темир ғафлат изидан тушган”, табиий ва илиқ, “роҳатижон...тупроқда.. оёғи” эркин нафас ола бошлаган бўлса ҳам, аксарият элатдош ва миллатдошларнинг ҳали “ихтиёрий куллик”, аянч мутелик психологияси шиорлардаги “тенглар ичра тенг”лик, инқилоб идеалларига, байналмилал бурчга садоқат мафкураси кишанларидан кутилмагани унга тинчлик бермайди, “қалбини ғижимлайди” (Р.Парфи). “Трамвай... Кетмас ўйимдан” сўзлари ана шундай азобли ҳаёлларга толдиради.

Инсон фожеасининг турфа кўринишлари бор, дедик. У.Азимовнинг “Чавандоз улоқдан...” сўзлари билан бошланадиган яна бир сарлавҳасиз шеърида касбига хос ғуруридан йигитлик орияти зўр бир улоқчининг тўзимсиз изтироблари (беихтиёр Чингиз Айтматовнинг “Алвидо, Гулсари” қиссасининг биринчи саҳифалари - санъаткорона чизилган отнинг ўлими ва унинг тепасидаги суворийнинг руҳий драмаси манзараси танланади) вафода “тенги кам” (Миртемир) ёрининг табиийлиги, содда самимияти билан гўзал садоқати, ўшандай беғубор, чин дўстона тасалли сўзлари билан йўғрилиб берилади:

- Рангларингиз бир ҳол, айтинг, не бўлди ?
- Онаси, дардимни қилма зиёда...

Учиб борар эдим мисоли шамол,

Отгинам қоқилди. Ўтмасдан бирпас...

Онаси, отимдан ажралдим, хуллас...

Чавандозлик касбини нафақат севган, балки ардоқлаган, ор-номус, ғурур деб билган, эҳтимол, улоқчи асл деҳқон ҳамияти, диёнати билан кўкрак кериб, қаддини букмасдан юрган қадимий миллий қиёфани, алпона-жўмардлик сумбатини сақлаб келаётган, сафи тобора камайиб бораётган ўзбек қишлоғининг бўз йигити, балким, баҳоси йўқ тулпоридан айрилиб, не чоғлик куйиб-ўртанаётганини ёлғиз унинг рафиқаси тушунади. Шунинг учун соҳиби билан тенг куюниб, тасалли беришга тараддудланади...

Чавандоз хўрсинар, ўйлар отини...

Гапирмас, ўлтирар хотини.

Улар бири иккинчисининг аҳволи руҳиясини дил-дилдан билганидан анча вақтгача сукутда, тилсиз, нигоҳсиз-пинҳоний дардлашдилар. Ва ниҳоят, инсоний ва оилавий садоқатнинг мужассам тимсоли, ўша камтарин, шикаста қишлоқ аёли аста ва сокин овозда дилида уйғонган гўё ногихоний дарднинг мўъжизакор малҳами – давосига айланган бутун меҳр-саховати, шафқатсиз-мурувватини тилига кўчиради:

Хотини шивирлар: Ҳеч хафа бўлманг,

Сизга от оламиз уй жойни сотиб...

Инсон дардини англаш борасида биринчи валя – Робия Адвия каби маънавияти билан бадавлат бу оддий аёл ҳимматини махсус изоҳлаб ўтиш зарурати бўлмаса керак...

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ТАВАЛЛУДИНИНГ 525 ЙИЛЛИГИГА

“ЎЗ ЕРНИ ҚЎЙИБ, ҲИНД СОРИ ЮЗЛАНДИМ..”

(“Бир шеър шарҳи” туркумидан)

Ўзбек рубоиётида Бобур сарбаланд мақомни эгаллайди. Бундай даъвонинг далолати учун бир неча омилни кўрсатиш мумкин: аввалбор, буюк жаҳонгир султон, назири йўқ воқенавис – муаррих ва мутафаккир, бағоят хуштаб ва жаҳонгашта шоир рубоиёти не-не талотумли воқеа-ҳодисалар, мислсиз ташвиш – сарсонликлар, турфа мушкулотлар билан чирмалган ҳаёт ва қисмат йўлининг гоҳи файзу сафоли, гоҳи озору ситамларга тўла манзиллари билан бевосита ва бавосита боғланади, зоҳиран: айни қизғин, суронли дунёвий воқеликни, ботин юзасидан илоҳий моҳият – Ҳақ-ҳақиқатни ўзида мужассам этади; сўнгра, не ажабки, мумтоз шеъриятимиз анъаналарида, эҳтимол, маълум қонуният тақозоси-ла кенг тус олмаган ватан мавзуи, давр, ҳаёт, умр сабоқлари каби ижтимоий масала Бобур рубоийларининг бамисоли жон риштаси, юрак томири сифатида бўртиб, ажралиб туради. Ниҳоят, арузнинг махсус баҳрига мансуб бу қуйма тўртликлар Бобур инкишоф этган бадиият буржлари – маънавий ва лафзий санъат намуналари: гоҳ зарифу нафис истиоралар, бир-биридан рангин, бетакрор рамзу тимсоллар, гоҳ халқона содда, равон нуқтадонликлар тарзида юксак санъат усул – воситалари-ла “тарошланган” (Чўлпон).

Толёй йўқи жонимға балолиғ бўлди,

Ҳар ишники айладим – хатолиғ бўлди.

Ўз ерни қўйиб, - Ҳинд сори юзландим,

Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди!?!..

Бу машҳур рубоийнинг нафақат пурдард мисралари, балки истисносиз ҳар бир ташбеҳ – сўзида улуг улуспарвар шоир, адолат ва шижоатда тенгсиз султон – соҳибқирон, тарихий тақдирнинг тамоми зиддиятлари: зоҳирий – вужудий, ботиний – руҳий, дунёвий ва илоҳий шахсий ва ижтимоий – турфа аломатлари, аниқроғи, ўкинч-армонлари, азобу фожиаларининг тажассумини кузатиш орқали уларнинг сабабиятини, асорат ва оқибатларини чуқур идрок этиш мумкин...

Мазкур тарихий миниатюр шеърини обида мазмунини мумкин қадар чуқурроқ таҳқиқ этиш, аниқ ва ёрқин талқин этиш ниятида уни сатрма-сатр шарҳлаш мақбул ва матлуб кўринади.

Толёй йўқи жонимға балолиғ бўлди.

Толёй йўқи... Бу аввало, фақат шахсий ғам-андух ифодаси эмас. Ҳолбуки, санъаткор шоир ва шоҳ Бобўрнинг шахсияти – ўзлиги бошқа аҳли шуаро ва салтанат соҳиблари (даъвогарлари)дан жиддий тафовут қилувчи аломатлари билан ажралиб туради. Сўнгра “толёй йўқи...” бу нафақат “дашт эли” – кўчманчи ўзбек уруғлари босқинини охир-оқибат дафъ эта олмаслик, пировардида, ёғий кучларига бас келолмаслик алам изтироблари далолати. Энг оғири, бу – аросат исканжасида икки ўт ўртасида қолган, беҳиштмонанд воҳаю водийлари харбазорга айланган умид, нажот йўлларида бутунлай мосуво, айниқса, муқаддас руҳий, маърифий, маданий обидаларининг тақдири хавф остида қолган жонажон улус, ватан қайғусининг, фақат теран, ботиний-руҳий идрок – таамул зухуроти бўлмиш бағоят ҳазин-мунгли тимсоли мужассами эмами? Бу шоҳ сатр – тож мисранинг ҳар бир сўзонли ташбеҳи – “ҳарфу руҳи”да Бобур Мирзонинг пурдард сиймоси “ярқ” этиб туради!..

Келинг, мазкур биринчи мисра таркибидаги “жонимға балолиғ бўлди” ибораси англатган маъно-шахсий ва ижтимоий кулфатлар поёнини, моҳият ва сабабиятини баҳоли имкон шарҳлашга уриниб кўрайлик: чунончи, жон ташбеҳи (Навоийда “жавҳари жон”), бу тириклик, умр ғаниматлиги, муҳаббатнинг боқийлиги ғояларини гоҳ умидбахш ҳаёлий, гоҳ (аксар) ҳазин-ўйчан лавҳаларда ифодалайди. Мазкур рубоийда жон азоблари охир-оқибатда “балолиғ” сўзига нисбат берилиши беихтиёр “Бобурнома”даги энг драматик вазият тасвирини эсга солади. Чунончи, 1526 йил воқеаларига бағишланган бобда Бобуршоҳнинг заҳарланиши ҳақида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: “Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим. Ул мисра борким: Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билар жон қадрини...Ҳар қанча бу воқеа хойла хотиримга келса, беҳост ҳолим мутағаййир бўлур. Тангри таолонинг инояти бор экандур, менга яна бошдин жон бағишлади – мунунг шукрини не тил била қилғайман?! Агарчи тилга, оғизга сикқусиз, кўркқудек воқеа эди, шукр Тангриға, яна кун кўрарим бор экандур”.

Ҳар ишники айладим – хатолиғ бўлди.

Ажабо ! Бобурдек буюк шоир, мутафаккир, маърифатли ва адолатпеша бир шоҳ англаб етган “хатолиғ”лар... Не тонгки, Бобўрнинг гўёки катта бир узрхоҳликдай эшитиладиган, моҳиятда жуда-жуда аламли, ортиқ таассуфли иқрорнома сўзлари ҳақида одатий таомилда мулоҳаза юритиш ғоятда мушкул юмуш бўлуб туюлади: наинки масъум, ўта тийрак болалик чоғлаоидан фикру-ёдини банд этган бобомерос мулк манфаатлари, муборак Ватан тақдири, шеърият, илму ирфон рағбати (жумладан, миллий ёзув – имло тақдири (Хатти Бобурийни эсланг), яхши от қолдиришдек қутлуғ ва эзгу мақсад йўлида бир умр собитқадамлик, ҳиммат, жасорат билан қилган бутун саъй ҳаракатлари, қисқаси “ҳар иш” фақат “хатолиғ” бўлиб чиқса!?!..

Албатта, “ҳар иш”, “хатолиғ” каби ортиқ ҳасратнишин тафсил-ташбеҳлар замирида Ватан фироқи билан боғлиқ, ҳар гал шоир эсга олганида вужудини қақшатувчи битмас жароҳат оғриқлари англашилиб туради. Лекин

“тавбаи комил” оятидай тийрак ҳақиқат сўзларини тақдири илоҳий ҳукми, деб билган Бобур ҳар қандай қаллобликка, ёвузликка тик қараганидек, турфа “хатолиғ”ларни , маломатларни чўчимасдан ифшо этадики, бундай мардонавор ошкоралик улуғ шоирнинг номи шарифига заррача гард-ғубор юқтирмайди, билъақс унинг нурли сиймосини, биринчи навбатда, мусулмон оламида сарбаланд этади.

Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим!..

“Ўз ерни қўйиб...” Бу нолавор сўзлар замирида нафақат Бобуршоҳ шахсияти билан боғлиқ хасрат-надомат оҳанглари, балки эл-улус, ватан тақдирига шунчалар масъулиятсиз, лоқайдлик билан қараган юртбузар, тарафкаш амирлар, айниқса, уруғ-қавм, шахру қишлоқ дарғалари, айрим дин арконлари учун, қолаверса, турли тоифа ва табақага мансуб, хатарли вазиятда майдонга отланиб чиқишга яроқли ҳамюртларнинг журъатсизлиги, худпарастлиги учун алам-изтироб туйғулари зухур этса не ажаб?!.. Балким ўша ўкинч – пушаймон сўзлари ёзилаётган кезде “Шайбоқхон” (Бобур ибораси) – бош кўчманчи истилочилар қолдирган мудҳиш асорату битмас-тузалмас оқибатларни ўйлаб, эски дарду алам, жароҳат янгилангандир...

“Ҳинд сори юзландим”.

Бу сўзонли, бор вужудни ўртовчи сўзлар нафақат учинчи мисра тағмазмуни, унинг бутунлиги учун хизмат қилади, балки, кенг маънода, шоир Бобур хоҳ шеърӣ, хоҳ насрий йўлда, турли оҳангда арз этган “ҳасбу ҳол”ига дахлдорлиги шак-шубҳасиздир. Бу даъвони қуйидаги байт билан далиллаш мумкин: “Ё Раб, яна маҳруму хонумон қилдинг, Ё Раб, яна овораи жаҳон қилдинг”. Бу мунгли мисраларнинг он қадар ҳаққонийлиги – ҳаётӣй жозибаси шундаки, Бобур ўзининг мислсиз пок табиати, хос саъжияси тақозоси-ла ҳар бир айтган сўзига баайни номаи аъмол ёзуғидай сарбаланд қиймат берган! Шу маънода, учинчи мисра моҳиятидан буюк тарихӣй шахс фожиасигина эмас, балки қисмати илоҳӣй иродаси олдида (“!! Ҳеч нима тенгрининг хостидан ўзга бўлмас..” Инсонӣй ва шоҳ-султонӣй сабот, фожеъ қисматнинг бунчалар оғриқли, тўзимсиз, шунчалар беомону шиддаткор, навхвор, шуур ва тафаккур лолу ҳайрон қолар даражада аниқ-равшан ифода тарзи тоғлимас: боз устига, чидаб бўлмас чорасиз икки зидд кутб: “келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла – борушимда ихтиёрим йўқтур!?” фафат тасаннолар айта оласиз!..

Ва ниҳоят сўнгги мисра шарҳи:

Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди!?

Минг йиллик мумтоз шеърӣятимиз дуржи – тил, луҳат, пур-ҳикмат иборалар сандиғида “юзи қаро” янглиғ оғир зил иснод иборати ташбеҳ кам “заҳардай нажотсиз сўз” (Ш.Раҳмон) топилса керак! Бобур Мирзодек футувват (йигитлик) – жавонмардлик ор номус ва ғурур бобида яктолардан, табиатан ғояти нозик кўнгил, фузалою зурафо аҳлининг ортиқ хуштабъ ва солим мусобиҳи бўлмиш шоир ва шоҳки “юзи қаролиғ” иборасининг оғир

юкига унинг зарби – қийноғига дош бериб, “аламлар ичра куйиб, ёниб” (Чўлпон) ўртаниб, бунчалар аччиқ насиба учун Ҳақ олдида муножоту тазарруълар ҳолатини кечиран экан, бунда том маънода мўъжизий ҳикмат бор. Унинг айниқса, “Ё Раб!” дея қилган илтижоли нидосидан бу покдомон инсон, даҳо шоирнинг аҳволи руҳиясини озми-кўпми англагандай бўламиз ..(тўла-тўқис, моҳияти-ла идрок қилиш имконсиз эканини бир қадар тасаввур этамиз). Айни замонда инсоф билан айтганда “юз қаролиғ” сўзларида зухур этган маъно-маломат юкини ёлғиз Бобур гарданига ағдариб бўлмаслиги ҳар бир солим хирадманд – ақл ва ахлоқ соҳибига аён бўла бошлайди.

Алқисса, Бобур Мирзо ўзи бунёд этиб улгурган, авлодларга қолдирган, ҳали – то ҳануз биз ҳақиқий баҳосига ета билмаган руҳий, моддий, маънавий-маърифий, ахлоқий, ҳуқуқий, бадий мерос қадрини бошқалардан теранрок идрок этгани ҳолда, “барчанинг дардича бор менда дард” (Навоий) дея нисбатан қисқа умрини фақат буюк зотларга хос ҳиммат, жасорат кўрсатиб, тўла маънода фидойилик билан ўткарди...

МИЛЛИЙ ТАФАККУР ТИМСОЛИ

ШОИР ЎЗИНИНГ оламга хос назари, ҳайратли муносабати – мушоҳада тарзининг ўзгачалиги билан ажралиб туради. Зеро, объектив воқелик ёки руҳий дунёга фақат нафосат қонунларига биноан ёндашиш кифоя қилмайди: муайян ўй-ният – ғоянинг ифодаси нафис ва рангин шакл-шамойил билан бирга инжа руҳий ҳолат бахш этишни, орифона идрок ва қалб нигоҳини тақозо этади. Шоир ҳақиқий ижодий шавқ билан “ишга киришар” экан, яратиш жараёнини ажаб зиддиятлар муҳитида: гоҳ руҳий изтироблар, азобли хаёллар сўзонида кечирази: ўзгача, дардмандона фикрлайди, “куйиниб сўзлайди” (Рауф Парфи)... Нимагадир нисбат бермоқчи бўлса- бетакрор ташбеҳ-муқояса излаш жараёнида истеъдоди, шахсияти кутилмаган қирраларда очилади. Шунда шоир истиоралари ўзининг бадиий жозибаси, фикрий теранлиги билан ҳайрат уйғотса не ажаб! Рамз-мажозлари, замонун макон меъёрларига, ҳаётий мантиқ мезонларига сиғдириб бўлмас уйғунлик, тадрижийлик яратса не ажаб!

Шеърин тафаккурнинг миллий аломатларини она тилига хос сўз фасоҳати – ҳар бир ташбеҳ-тимсолнинг ўзга тилда бериб бўлмас образли жиолалари, ўзгачаликлари, фалсафий, таълимий нуктадонликлари, туркона-ўзбеккона бадиий мантиқ нозикликлари орқали билиб олиш мумкин. Миллий бадиий тилга хос тафаккурнинг ғоятда мухтасар ифодаси, аввало, бу – рангин истиоралар, киноялар, рамзу мажозлар, қолаверса, реал воқеаликдан, бевосита халқ тажрибаси ва ижодий даҳосидан олинган тафсил деталлар... Том маънодаги бадиий кашфиёт – истеъдод, заковат, илоҳий илҳом, тинимсиз изланишлар самари бўлган, давомли яратиш жараёнида етилган, маромига етказилган бетакрор образ-тимсоллар. Диққатга молик фикр, олижаноб ғоянинг шунчаки вазн-ритм-қофия мезонларига солинган “қосиб шоир” (А.Орипов) уринчоқлиги билан “таҳрир”дан чиқарилган тавсифий шарҳлари, риторик-декларатив васфлари эса бошқа...

Зотан, ҳақиқий шеърин образ истеъдоднинг оламга дардли, рағбатли муносабати билан характерланади. Шу муносабат билан битта мисолни – кўз лавҳи”га (Навоий) чизилган миниатюр олам – неча неча авлодга мансуб бўлган лирик образ намуналарини кузатиш мумкин. Чунончи, Алишер Навоийда: “То ҳаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур, Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз”; “Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин, Ани кўрмакка бу суврат била тадбир этайин”; Чўлпонда: “Кўз ёшларида мени, Ўстирган асл шеърим! ”; “Кўзимда сўнгги ёш қолди, Аламга етмак истарман! ”; “Кет йўқол, кўзимдан ҳақиқат, йўқол, Бағримга ботмоқда оғули тикан”; “Жим туринг, шовқинланманг, уйқу ичинда ул пари, Кўзларим тўймай қарар, борлик кўринма, тур нари! ”; Рауф Парфида: “У пайт кўзинг эди маъно. Сохта туюларди сўзлари”; “Ким яширди, ёлғизим, тунни кўзингга!” ва ниҳоят , “Дилоромнинг кўзлари”дан жозиб лирик лавҳалар:

**Қора ёлқинларда шивирлар оят,
Кўзларингни тинглаяпман энтикиб...
Кўзларинг қаърида синик бир нола,
Балким қафас ичра уйғонган наво...
Кўзларингда ёниб битай севгилим.**

Усмон Азим “Суврат парчаси” шеърида “кўз” тимсолининг шахсий-интим дунёдан ижтимоий-фалсафий оалмгача қамраб олинган дардли, чуқур кинояли маъно қирраларини кашф этади: “Сурат парчасини ердан кўтардим, Бир кўз боқар эди менга аламкор...Кўксимда турибди йўқолган кўзлар – сурат парчалари қатору қатор..”.

Таажжуб ҳол: шеърият танқидида ҳукмфармо мафкура қиличини яланғочлаган йиллардагина эмас, ҳатто “қайта қуриш”нинг бошларида ҳам ғоявий нуқсон қидириш тамойили (масалан, Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азим, Йўлдош Эшбек, Шавкат Раҳмон шеърларига муносабатини эсланг) устунлик қилган бўлса, эндиликда гўёки миллийлик етишмаслиги важҳидан айрим танқидий фикрлар билдириляпти. Қизиғи шундаки, бундай даъво русча ёки оврупача бадий тафаккур таъсири тарзида шеъраиятда илдиз отган эпигонли – тақлид-таасиб устамон машқлари бир ёқда қолиб, шеъриятни қисмат деб билган шоирлар нисбатан билдирилмоқда. Чунончи, иқтидорли, фаол мунаққид, айниқса, кейинги жасоратли чиқишлари билан иззату эътибор топган Наим Каримов “Миллий бадий тафаккур” сарлавҳали мақоласида ёзади: “Аслида бугунги адабиётимизда ҳам миллий бадий тафаккур устуворлик қилаяпти, деб бўлмайди. Асқад Мухтор шеъриятини оламизми, Муҳаммад Солиҳ ё Шавкат Раҳмон шеърларини ўқиймизми ё издошларига разм соламизми, уларда катта фикр мавжуд бўлгани ҳолда, бу фикрнинг ифодаланиш усулларида миллий бўёқ ва оҳанглар етарли деб бўлмайди”. Тўғри, мунаққид анчайин эҳтиёткор оҳангда сўзлаб, аслида нуқсон шоирнинг фикрида эмас, балки фикрнинг “ифодаланиш усулларида миллий бўёқ ва оҳанглар етарли деб бўлмайди”, тарзида танқид захрини биров камайтиришга, ҳукмни юмшатишга ҳаракат қилган. Бироқ бу билан моҳият ўзгармаса керак, яъни мунаққид фикрича, шеърларида “катта фикр мавжудлидан, демак, янги ва ёрқин образларидан қатъий назар, Асқад Мухтордек тинимсиз изланувчан шоирда, шунингдек, шеъриятимиздаги “янги тўлқиннинг” икки намоёндаси – Муҳаммад Солиҳ ва Шавкат Раҳмонда ёки уларнинг талантли издошларида миллийлик аломатлари етарли эмас.

АВВАМБОР, Асқад Мухтор мансуб бўлган ҳамда ундан каттарок авлодлар босиб ўтган ҳаёт йўли қанчалик мураккаб кечгани бугун ҳеч кимга сир эмас. Мудҳиш қатағон, сурғун балоларидан кейин эркин ижод, мустақил фикр занжирбанд қилинган, кимдир тавбасига таянган, кимдир дамини

чиқармай, сукут сақлаган йиллар шароити истеъдодлик шоирни иложсиз чекланишга маҳкум этган, ҳатто замона зайли “ижтимоий буюртма” дастёрига айлантирган бўлса не ажаб? .. Мана 1960 йили ёзилган “Ёшлигим” шеъридан парча: “Туғилганигдаёқ сен келажак бўлиб туғилдинг. Туғилганигдаёқ Ленин ғоясининг порлоқ нури билан йўғрилдинг...Ёшлигим, комсомол ёшлигим, авлодларга улан”. Надоматлар бўлсинким, муқаддас она тупроқ, муборак дину миллат дардлари унут бўлаёзиб бутунлай бегона мафкура, зўравон раҳномаларнинг хоҳиш-иродаси, “қизил Каъба” (Ҳ.Олимжон) – Москванинг бошқалар фикрини таҳқирловчи, ғолибона руҳи, гўёки бирдан-бир тўғри ва одил “ғоялари” ўз аксини топган мазкур сатрлар кўп жиҳатдан сабоқлидир. Ўз “келажаги”га шунчалар қаттиқ ишонган ёшликнинг алданган умидлари Вақт ҳакамининг дастлабки синовларига ҳам дош беролмади-ку...Бироқ инсоф билан айтганда, Асқад Мухторнинг поэтик ижодида асосан “99 миниатюра” (1962) китобидан эътиборан декларатив-риторик тасвирдан бадиий образлар томон бурилиш бошланганини (бу эса миллий бадиий тафаккурнинг бирламчи омили) тан олмаслик илмий ҳолисликдан чекиниш бўлур эди.

Чиндан ҳам 60-80 йилларда, гарчанд “юксак ғоявийлик” шоирнинг ижодий ўзига хослиги намоён бўлиши етарли имконият бермаган бўлса-да, мавжуд нисбий илиқлик, нисбий демократик эркинликлар дориасида яратилган туркумлар, китоблар, шак-шубҳасиз, Асқад Мухтор истеъдодининг аввал очилмаган қирраларидан далолат бериб туради. Чунончи уларда шоир мушоҳадасига хос манзаралар тиниқлиги, рангинлиги, тафаккур тарзидаги ўйчанлик, фалсафий таҳлилга, баҳс-мубоҳасага мойиллиги билан ажралиб туради. Хуллас, шоир ҳар бир сўз ташбеҳни, бирикма-иборани, мисра-лавҳани қалбдан ҳис қилиб, кўнгил нигоҳидан ўтказиб, руҳий-ботиний ҳолатлар тарзида кечириб бири-биридан рангин тимсол-образларга айлантиради. Тўғри, Асқад Мухтор оламнинг турли буржи, турфа ҳикматидан, жумладан, “чет”дан нимаики олган, қанчаки баҳраланган бўлса, улар шоир мансуб бўлган халқнинг тили ва тафаккури орқали, ўзбек шеъриятининг бадиият меъёрлари ёрдамида қайта кечирилган, ижодий ўзлаштирилгандир. Жаҳоннинг барча истеъдодли миллий шоирлари, шубҳасизки, шу қонуният асосида ижод қиладилар.

Мана илҳом илоҳаси инъом этган ўзгача мушоҳада меваси бўлган кечинма-образлардан айрим мисоллар: “Ўтган йили учган нафис қор учқуни Янги йил сарҳадин бузиб ўтади... Қилт этиб узилган битта япроқ ҳам Нақ қалбимга тегиб кетади ”; “Кўк майсалар тагидан аста Бетиним жилдираб оқарди умрим”; “Ҳорғин кўзларингни ювар оҳанглар”; “Сенинг кўзларингда ором яширин, Атрофингдагилар шундан беором”; “ Ингичка кишнаса узоқда кулун Биянинг кўзида юлдуз чақнайди...” Ёки жаҳон ташвишлари, халқ дарди, инсон тақдири, ҳаётнинг азалий зиддиятлари ҳақидаги ҳаёллар, табиат мўжизалари ҳайратидан туғилган таассуротлар шундай фалсафий-лирик умумлашмаларга, такрорланмас манзара-образларга айланади: “Нотинч бўлса,

дейман фақат тафаккур”, шодман ҳиссий тўлғонишлардан. Даҳшатли тушлардан ҳам кўркмайман энди, Кўрқаман даҳшатли уйғонишлардан”; “Кун ботади терак учларидан Сўнгги рангларни йиғиб олади. Инсон эса бу фожиани Тинчгина кузатиб қолади”; “Кўз ёш томчисида куёш жилваланар, Ажаю бу дунё ! Биров шон-шуҳратли, виждони йўқ холос, Ажаб бу дунё...”

Энди Муҳаммад Солиҳ шеъриятига бир назар солайлик. Тўғри, бу ҳозирги шеъриятимиздаги ўзига хос “янги тўлқин” янги оҳанглар сифатида ҳиссий замзамалари, ранг, садо, акс-садо товланишлари билан ажралиб туради. Гўё биз ҳали кўникиб улгурмаган, ҳаётий ва бадий мантиқ меъёрларига, халқ тажрибасига, унинг ижодий тафаккур ва мушоҳада ўлчовларига сиғдириб ўлмас бошқа бир ҳаёлот олами баъзан анчайин мураккаб, хато жумбоқли (бу кўпроқ шоир ижодийлик илк босқичига тааллуқли) , гоҳ итоатсиз қайсар, гоҳ дунёнинг ишларига қаландарона парвосиз ё шаккок гоҳ мурасасиз, алампанок , ҳуллас, “ шафқатсиз ҳақиқат қонунлари билан баҳсга киришган ўзгача фикрлаш тарзи шунинг учун ҳам шоирнинг аввалига анчайин сирли мураккаб ва баъзан кескин туюладиган киноя ва истиораларини оламга фавқуллодда синчков, қуюнчак муносабатини таъбир жоиз бўлса, рицарона-жўмардлик характери акс этиб турган мисраларини анъанавий поэтик андозаларига сиғмаслиги учун ҳам гўё миллийликдан узоқ деб ўйлашга қандайдир ҳукм иштибоҳли ҳукм қилишга асос берадими? Мана бу тўртликка разм солайлик:

Тўхтама, тўхтама, тўхтамагин қор,

Серташвиш дунёни бир алдаб тур.

Бир зум ўйга чўмсин одамлар,

Бир зум ўзи, бир зум ўлим ҳақида.

Бу асли донишманд боболаримиз гоҳ шеър, гоҳи нақл шаклида ўқитилган: “ токи тирик экансан, ўлимни ёдингдан чиқарма, умр шукронаси учун савоб ишларга шошил, Тангри иноят этган дамларингни ғофилликда ўтказма” каби пурмаъно ҳикмат сўзларининг ўзига хос ўйчан-бадий ифодаси эмасми? Халқона тафаккур ва ҳаёл, миллий ҳиссиёт ва ғурур унсурлари, эл-юрт қайғуси заҳматкашлик ва сабр бобида “ тенги кам” (Миртемир) одамларининг кўпинча пинҳоний дардлари шеър мисраларга кўчган мисоллар баъзи бир мураккаб, жумбоқли сатрларга нисбатан устунлик қиладики, биз Муҳаммад Солиҳ шеърияти ҳақида ҳукм чиқарганда ана шундай намуналарни эталон қилиб олишимиз лозим бўлади. Шу маънода шоирнинг кучли шеърлари баъзи бир биз англаб етмагане дафъатан идрок қилиб улгурмаган теран фалсафаси, биз кўникмаган қалтисроқ мантиқи, биз журъат етмаган (эҳтиёткорлик ё иштибоҳ билан ёндашишга одатланган) шиддатли ҳақиқати билан миллий шууримизни тиниклаштиришга, фикр ва ҳаёлимиз уфқларини кенгайтиришга хизмат қилса не ажаб: “пахтани “олтин” деб кимдир бўлса ҳақ Унга ҳам ишонманг, Қалқинг оёққа – Чунки ҳақиқат ҳам

ёлғондир мутлоқ, Агар қарши бўлса, ҳақиқат халққа”. Бошқа шеърлардан олинган ушбу сатрларнинг образли мантиқ кучи айна бободехқонга хос миллий бадиий тафаккур меваси сифатида шаклланигандан далолатдир. “Баъзан тушларимда сўкинаман бад,ўнгимда-чи, “Товба!” дейман асосан: Ҳар ҳолда энг ширин таом бу – меҳнат, энг катта идиш бу – сабр косаси”. Халқона тафаккурнинг миллий бўёқ ва оҳанглари бундан ортиқ ёрқин, бутун, умумлашма тимсол даражасида бўлиши мумкинми? Мана яна бошқа аёвсиз ҳақиқат ифодаси бўлган шеърдан кўчирма: “қарғалган миллати туну кун ишлаб, Раҳматнинг ўрнига эшитар миннат...Қарғалган миллатнинг қозиси – фосиқ, олими савдогар, илм сотиб яшар, шоирлари эса ақлдан озиб душмандан мукофот олмоққа шошар”.

АЙНИҚСА, ЭКРСЕВАР шеърият учун чуқур киноявий ифода усули, тагдор истехзоли рамзлар хос бўлиб, бу миллий бадиий тафаккурнинг нишонга рўй рост урадиган “ўқлари” – ташбеҳлаш воситаларидир: “Жилмайинг дедим-ку, сизга Ахир авлодларга қолар бу сурат”. Ёки мана бу киноя-образнинг бадиий жозиба кучини – аёвсиз ҳақиқатни қанчалик мухтасар ва ёрқин ифодалаш тарзини кузатинг-а: “тушда аён бўлди улуг бир мақсад олға кетаяпман, боқмай орқамга: Хўжалик ерига пахтани эксам, Мен қўл экажакман ўз томорқамга”. Ерга экин ўрнига – “қўл экиш” тутилмаган, ғайритабиий мантиқ ифодаси. Лекин буни оврўпача ёки русча бадиий тафаккур маҳсули деб бўладими? Асло! “қўл экиш” мантиқининг фавқулодда кескин-қалтис маъносидан қатъий назар, бир жафокаш ўзбек деҳқонининг ўнта эмас, юзта қўли бўлса ҳам, унинг қисматига битган иш, ташвиш, кўрсатма, ташаббус, режа, мажбурият, чора-тадбирларнинг тури-ўлчови, ниҳояси бўлганми ўзи? Бас, шоирнинг миллий орият-диёнати, ватанпарварлик ғурури “деҳқон қўллари”нинг кутилмаган фожеъ-лирик образини яратишга етарли ҳуқуқ беради... Шоир “Юрак” сарлавҳали шеърида истехзо оҳангида шундай халқона лирик лавҳа яратади: “сенми ҳали ўша кўкка интилган, сенми қоронғуда ахтарган зиё? Фаровон ҳаётдан ношукур банда, Нон эмас, эрк ҳақда куйлаган сенми – Ёмон отлиғ бўлиб ҳаммага бунда, яна ҳамма ҳақда ўйлаган сенми?..” Муҳаммад Солиҳнинг кўнгил нигоҳи, синчков кузатишлари, ботиний таҳлили натижаси бўлган мутрибона соҳир оҳанглар, мусаввирона тиниқ лавҳалар ўзбекча миллий тафаккурнинг шеърий намуналари қаторида турса арзийди. Фақат миллатимиз тилига хос нозик-ҳарир, дақиқ мушоҳада самари бўлган мисра-образларни шоир ижодидан керагича келтириш мумкин.

Шоир яратиш жараёнида нозик дид, санъаткорона маҳорат билан тартиб берган, асосан фалсафий-лирик характердаги умумлашма образларни ўзбекона бадиий тафаккурнинг тимсоли мужассам деса бўлади: “Бир одам кимнидир севаркан токи севгини туғ каби кўтарса азот-бутун башарият яшашга ҳақли, ўзини оқлайди ердаги ҳаёт.” ; “Одам жамлаб олса ўзини, яна ўзини катта бир майдонга йиғса – улкан лашкардир”;

“Умримдан бор роҳат, бор соя-салқин ҳаммасини юлиб ташламоқчиман... Токи насиб этсин менга бир марта Умр эмас, ҳақиқат учун йиғламоқ...”

Шавкат Раҳмон ижодидан ҳам эл-элус қайғуси билан, миллатпарварлик туйғуси билан йўғрилган тимсол-образларни келтириш мумкин. Жаҳон шеърияти тарихида, ҳозирги ривожида муайян мавқеи, мақоми бўлган катта талантларнинг тан олиниши, шуҳрат таратиши бирдай деб бўлмайди (уларнинг баъзилари мухлисларини тезда, бошқалари анча кечиқиб топишлари ажабланарли ҳол эмас). Муҳими, шоир ўз истеъдод имкониятларини билса, қадрласа, ижодий изланишдан тўхтамаса бас. Шу маънода ўз шеъриларига талабчанлик ҳисси сўнмаган хоҳ мазмун, хоҳ шаклда бўлсин, янгиликка интиланган истеъдод эгаси фақат ўзи мансуб бўлган миллат тилида фикрлаши, шу заминда янги шеър , янги образлар яратиши мумкин. Аксинча, она тили сарчашмасидан узоқлашган шоирнинг изланишлари ҳақиқий, бадиият эътибори билан самарадор бўлиши даргумон. Бас, фақат миллий тил заминидаги бадиий тажриба, халқона донишмандлик, мумтоз анъана билан узвий боғланган сўз нуктадонликлари, шеърини санъатлар, поэтика қонунлари шоир учун асосий маърифат манбаи сифатида хизмат қилсагина ҳақиқий шеър яратилиши, унинг образлари ўзига хослик, рангинлик касб этиши мумкин. Масалан, улуғ Гётеннинг “Машрик – Мағриб девони”нинг дунёга келишида форс шеърияти соҳирлари кучли таъсир кўрсатган бўлса-да, бу нодир китоб немисча бадиий тафаккур мевасидир. Худди шундай, Пушкин ва Лермонтовнинг Кавказ мавзуидаги шеърлари ё Есениннинг “Форс тароналари” рус шеърияти дурдоналаридан бири деб баҳоланади. Инчунин, бу шоирлар бевосита мансуб ва дахлдор бўлган миллий омиллар ижод жараёнида ҳал қилувчи асос, озикланиш манбаи сифатида хизмат қилганига шубҳа йўқ. Шавкат Раҳмоннинг махсус адабий таҳсилни Москвада олгани ё Испанияга ижодий сафар қилгани шоирнинг интеллектуал ва эмоционал дунёсига қанчалик таъсир ўтказган бўлмасин, у ҳар гал янги шеърлари, янги образлари билан ўзбекча фикрловчи, ифодавий изланишларида ҳам миллий тил бадииятининг очилмаган қирраларини таҳқиқ этувчи ўзбек шоири бўлиб қолаверади. Турли таъсирларга келсак, уларнинг муайян миллий шоир дунёсидаги байналмилал ўрни, характери, аҳамияти – бу махсус тадқиқотни тақозо этадиган муаммодир.

СЎНГГИ САЛКАМ БИР асрлик қисматида не-не кўргиликлар, асорат ва аросат домига солинган шеъриятимиз энди-энди ўзининг табаррук илоҳий-руҳий илдизлари билан асл ўзани – эрку ҳақиқат, истиқлол йўлини топиб олишга, тозариш, тазарру олишга, тазарру расмини тутишга баҳоли имкон интилаётган масъул бир паллада миллий бадиий тафаккур мавзуида мубоҳаса қилишдан кузатилган мақсадимиз аниқ: бизни ҳар қандай вазиятда профессионал ҳалоллик, илмий ҳолислик, қалб саховати тарк этмасин.

Ўзбекистон адабиёти ва санъати

1993 йил. №3. 15 январь

МЕРОСГА МУНОСИБ РИСОЛА

Қўлимиздаги китоб (Абдуқодир Ҳайитметов “Темурийлар даври ўзбек адабиёти” тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар. Фан. 1996.) мундарижаси – тўқис ва тугал. Ундаги ҳар бир мақола атоқли олим дастхатига хос синчков илмий кузатишлар, изланишлар маҳсули. Чунончи, “Ҳамса”да ислом нури” истиқлол шарофатида туғилган тафаккур эркинлигининг самарасидир. Рисоладаги “Шоҳнома” талқинлари тарихидан” мақоласи икки жиҳати билан эътиборли: бу – “Ҳайрат ул аброр”да саховатнинг ёрқин ва мухтасар ифодаси бўлмиш “Баҳрга етса, тиламас шабнаме, Захми кўрса аямас марҳаме” байтининг “Шоҳнома”даги Кайковус – Рустам – Сухроб муносабатларини эслатиши, яъни икки улуғ шоир ғояларининг муштараклиги далолати. Сўнгра, бу – Навоийнинг Самарқанддан устози Ардашерга юборган мактубидан олинган: “Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур, Ки гар келса Рустам жавобин берур” байтида зухур этган қахрамонлик дostonлари яратиш бобида “Шоҳнома”тенги топилмаслиги ҳақидаги фикр шу маънода олимнинг иккинчи хулосаси: “мен хусусан” Садди Искандарий” достони маълум даражада Фирдавсий “Шоҳнома”сига ҳам жавоб сифатида ёзилган деб ҳисоблайман”, деган фикри ҳам чуқур қаноат ҳосил қилади.

Муаллифнинг профессионал иқтидори “Ғазал мулкига саёҳат” сарлавҳали йирик мақолада яққол кўзга ташланади. Унда ошиқона, орифона, қисман қаландарона (сўфиёна), мазмунли, анъанавий ё автобиошрафик характердаги 25 ғазал вазн-баҳр ўзгачаликлари рукнлару тармоқ рукнлар сони , рукн ўлчамлари эътибори-ла қавс ичидаги махсус изоҳоти билан тасниф этиладик, бу мураккаб аруз илмини яхши билмаган айрим китобхонлар анча қулайлик беради. ғазаллар асосан, муаллифнинг дастхатига хос илмий ихчамлик – оз сўз билан мумкин қадар кенг маъно англатувчи, зарур бўлганда, қўшимча маълумот берадиган услубда шарҳланади. Умуман, ғазаллар шарҳида марғуб ва ёрқин жиҳатлар кўп (уларни, тахминан, 85-90% дейиш мумкин). Ва аксинча, байтлар матнидан турли маънода узоқлашиш оқибатида содир бўлган, (тахминан 10-15%) камчиликлар устида анчайин тафсилий тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Зеро, рисоланинг 2-бетидаги: “асар... филология факультетлари талабалари ва ўқитувчилари, адабиёт муаллимлари...га мўлжалланган” деган сатрлар бизга шундай мажбурият юклайди...

Аввал ғазаллар шарҳида асосли мисоллардан намуна келтирайлик. “Ҳозирча бу ғазални мураккаб таҳлил қилиш ва унга узил-кесил баҳо бериш қийин. Чунки Навоий девонларининг илмий-танқидий матнлари ҳали тўлиқ яратилгани йўқ. Улардаги шеърларни ўқишда ҳам турлилик мавжуд”, дейди олим “Илк девон”дан жой олган ғазал шарҳининг хулосасида. Улуғ шоир “Наводирун-ниҳоя”га киритган “Бор эди ул ҳамки бир чоғ бизга ёре, бор эди ” сатри билан бошланадиган, “автобиографик мазмунга эга”, ғазал шарҳида

шундай эътимодли фикр айтилади: “бизнингча, “қуёшим” дея мадҳ этилган маҳбуба шоирнинг севги фожеасига бош сабабчи бўлган. Бу муаммонинг илдизлари ўз ечимини кутмоқда. Ҳазал текстологик жиҳатдан ҳам тўла ўрганилмаган”. Шунингдек, “Кўнглум ичра дарду ҳам аввалгиларга ўхшамас” сатри билан бошланадиган ғазалнинг “Ўхшамас” радифи муносабати ила Навоийнинг “Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер” рисоласидан фалсафий қайдлари эслатилиши каби мисоллар рисола муаллифининг топқирлиги ва хуштабълигидан шаҳодат беради; унга нисбатан эҳтиром ҳисларини уйғотадиган бундай мўътабар даъвою далиллар китоб моҳиятини белгилайди.

Китобда учрайдиган айрим камчиликлар ҳақида. Масалан: “Магарки, куз йўлидин оқти қон бўлиб юрагим ки тоғ этакларидек лолагундур этагим ” байтининг шарҳида тўғри фикрлар билан баробар, шундай, ғалат жумлани ўқиймиз: “ ошиқ образи сабр ва матонат рамзи бўлган тоққа қиёсланади”. Мантиқан суғориладиган, демак, ҳайдаладиган сайхон далада лола ўсиши имконсиз. Бас, лоланинг ватани бўлган қир-адир, яъни “тоғ этаклари” (ошиқнинг кўз ёшлари “қон бўлиб оққан юраги” унинг “этини лолагул” этиши...) билан “сабр ва матонат рамзи” ўртасида бирор боғланиш бўлиши қийин...

Ёки бошқа бир байт шарҳи:

Жонимға юз ғам игнасин тикти ул Масих,

То билдики, қуёш киби ишқида покмен.

“Ошиқнинг соғ ёки носоғ эканини билиш, текшириб кўриш учун Масих табиб қиёфасида... маъшуқа ҳам аралашган, игнасини ишга солиб, унинг соғ бўлиши билан бирга **ғоят пок одам (?)** эканини аниқлаган”.

Игнанинг ҳозиқи Масихга нисбати тўғрику-я, лекин анъанавий ривоятга кўра, гўё жонсиз жисмга жон ато этувчи Масих нега энди ошиқ Навоийнинг “жонига **юз ғам игнасин**” санчди экан? Бунда шоир кузатган мақсад бошқа эмасмикан? Аслида: ўша Масихсифат маҳбуба ҳам ўзининг халоскорлик одати – меҳр-шафқатини унутиб, токи “қуёш каби ишқида пок” (яъни масъум, бегуноҳ, содиқ, эканлигимга тўла ишонч ҳосил қилмагунча “жонимға (эътибор беринг: табиблар каби жисмига эмас!) юз ғам игнасини” санчмоқдан – азоб бермоқдан тийилмади, демоқчи эмасми ҳазрат Навоий?..

Ёки яна бир байт шарҳини кузатайлик:

Васлинг тахайюлию мен – инсофдан эмас,

Ким руҳи поксен сену мен тийра хокмен.

Навойдан андоза олиб, инсоф билан айтганда, ҳурматли устоз олимимиз тўғри шарҳлайди, фақат кейин... маҳбуба ҳислати, негадир, ошиқ сифатига кўчирилади, ҳатто воситачи ибора (“инсофдан эмас”) ҳам ўз маъносини ўзгартириб, яна ошиқини таърифлашга хизмат қилади: “...ҳатто

махбубанинг васлини ўйлаш ҳам **инсофдан ташқари шаккоклик(?)** деб билади... Навоий ошиқни **пок, инсофли деб макташ(?)** билан бирга...” (муаллиф шарҳидан узук-юлуқ ҳолда иқтибос олганим учун узр тилайман). Ҳолбуки, бизни шунчалар чалғитган биринчи мисра мазмуни шундай бўлса керак: “Сенинг васлингхаёли қайдаю, менинг нажотсиз аҳволим қайда? Иккимизни ёнма-ён (ёки бир қадар яқин) қўйиш инсофдан, адолатдан (эҳтимол, мантиқдан) бўлмас...”.

Бошқа бир мисол. “Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ёр эмас, Кўнгли ичра ҳар неким, онинг тилида бор эмас” матлаъи билан бошланадиган ғазал ҳақида ўқиб, очиғи, таажжубландим: “Ушбу ғазал кутилмаганда танқидий руҳда бўлиб, Навоий маъшуқадаги **катта нуқсон (?)** – унинг кўнгли билан тили бир эмаслигини, **носамимийлигини(?)** ошиқ сўзлари билан **фош этади**. Ғазалнинг бош мавзуи – **носамимийликни** қоралаш”. Ҳолбуки, аввалги бир жумлада шу ғазалга ҳам алоқадор асосли фикр айтилган эди: “Шарқ шеъриятида одатда ёрнинг камчилиги ҳақида гап борганда кўпроқ унинг бевафолиги кўзда тутилади”. Бизнингча, “маҳваш тилию кўнгли бирла ёр эмас”лиги ҳам асли ваъдага вафо қилмаслик аломати, холос, ундан ортиқ эмас...

Ёхуд: “...бу ҳазал реалистик моҳиятга эга... яъни, **бахор куз билан алмашган бир вақтда (?)** ёзилганини куйидаги бешинчи байт тасдиқлайди:

Туганди ашки гулгун, эмди қолди заъфарони юз:

Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни”

Мавлоно Лутфий шеърияти тадқиқига бағишланган “Сеҳрли назм” мақоласида бир шеър мазмунига алоқадор фикрлар билдириш асносида, бизнингча, улуғ шоир услубига хос лутф ҳақида шундай хулосага келинади: “Ўрта асрчилик шарофатида ошиқнинг ўз ёрини сизлаб “**фироқингиздан**”, “**иштиёқингиздан**” ва ҳ. к. мурожаат қилаётгани ҳам шундай, яъни **юксак маданийликдан** далолат беради”. мен Лутфий девонини атайин варақлаб чиқдим. Унда, билъакс, яъни ошиқ ўз маҳбубига “сизламай” мурожаат этган шеърлар, табиий, кўпчиликни ташкил қилади. Менинг фикри ожизимча, “сизлаб... мурожаат қилишдек” хуш тақаллуф, эҳтимол, хослар (олий табақа) қавмининг аҳли аёли (маликаи бегойимлару хонойимлар, уларнинг яқинлари)га ёки руҳоний, тақводор тоифага, аниқроғи, уларнинг махсус тақаллум одобига шунчаки таассуб аломати бўлиб, ошиқнинг маҳбубини бир даража “кўтариб” эркалаб улуғлаши – ширинсуханлик услубидирки, бу баъзан кинояли оҳанг касб этиши мумкин...

Рисолада онда-сонда бўлса-да, ҳар қалай кўзга ташланиб қоладиган бошқа хил ноқислик – бу кечаги кунимизнинг нохуш асорати “синфий

ёндашиш” тамойилининг айрим кўринишларидир. Чунончи, “Анъанавий поэтика ва Навоий” мақоласида “Лайли ва Мажнун” достонининг яратилиши ҳақида шундай дейилади: “Бу асарни ёзишдан шоирнинг кузатган мақсади ўз давридаги ижтимоий адолатсизликни қоралаш эди.” Мени ноқулай, хижолатли бир ҳолга солган нарса шуки, Навоийнинг бир умр ўйлаб юрган улуг, эзгу муддаоси, моҳиятда соф ижодий, бадиий нияти ўзининг мужассам ифодасини топган саккиз мисра...юқоридаги хато, эскича нуқтаи назарнинг “изоҳи” тарзида келтирилади. Мана ўша байтларнинг бир қисми байтларнинг бир қисми:

Ёзмокқа бу ишқи жовидона,

Мақсудим эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,

Афсона эди анинг туфайли.

Муаллиф пировард хулоса сифатида бу далолат сатрларга тўғри шарҳ ҳам беради, лекин бу кечиккан “тузатиш” юқоридаги хатони оқлай олмайди...

“Муҳокаматул луғатайн” рисоласида “йиғламоқ” феълининг туркий тилдаги маъно ўзгачаликлари исботи учун келтирилган байт шарҳини кузатайлик:

Чарх зулмидаги, бўғзимни қириб йиғлармен,

Игирур чарх киби инчкириб йиғлармен.

Ҳаёт борки, ўлим ҳақдир. Халқимиз удумига кўра, азадор аёллар йиғлайвериб, товуш пардалари ишдан чиқади, овоз бўғилиб, хириллаб қолади... Навоий буни эски чарх (эхтимол, янгиси бошқача, анчайин силлиқ-равон садо берар) нидоси – инграшига нисбат беради. Рисола муаллифи ҳам бу муқоясанинг бетакрорлигини алоҳида қайд этади. Афсуски, шарҳнинг асосий қисми юқоридаги (“Лайли ва Мажнун” достонининг яратилишига оид) фикр билан деярлик ҳамоҳанг: “...байтдан тақдирдан норозилигини, даврига, замонасидаги жабр-ситамларга муносабатини, ижтимоий муҳитнинг шоир талабларидан ниҳоятда тубанлигини, бундан табиати ранжиган ҳолда...” ва ҳоказо.

Юқоридаги тилга олинган “Ғазал мулкига саёҳат” сарлавҳали мақолада ҳам ошиқона ғазаллар шарҳида шундай жумлаларни учратамиз “...бутун умрини жамиятжа адолатни тиклашга, бир-бирига зид ижтимоий табақаларни яраштиришга (?) бағишлаган Навоийнинг ўзи ҳам шундай ошиқларнинг бири эди”. “Шоирнинг биринчи муҳаббати” (!) билан боғлиқ идеали амалга ошмаса ҳам, лекин мамлакат имконияти, халқ имконияти кенг-ку”.

Хулласи калом, устоз навоийшунос олимимизнинг биз тилга олган, келгусида сайланма асарларидан ўрин олишга арзигулик (шу жумладан, танқидиц мулоҳазалар билдирилган) мақолаларга яна бир бор таҳрир қалами урилса бас, олам гулистон!..

Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси.

1997йил. 30 май. № 22.

ШЕЪРИЯТ ИНҚИРОЗИМИ Ё ?..

(ЛУҚМА)

Ёш иқтидорли мунаққид Муртазо Қаршибоев мақолаларини шавқ билан ўқийман, илло унинг мушоҳадлари янгилиги, оригиналлиги билан фикр уйғотади, баҳсга тортади. “Чакмоқ ёруғида ёзилган шеърлар” (Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991, 19 апрель) ҳам шу руҳда. Унда мустақил мушоҳада натиаси, ҳатто шоирона таҳлил намунаси даражасидаги расо жумлалар бор. Зеро М.Қаршибой ҳам мунаққид, ҳам шоир-у шеър моҳиятини, сўз руҳини ҳис этиб фикр юритади. Шундай бўлса-да, мазкур мақоладан олган таассуротим унга, ҳар қалай танқидий муносабат билдириш заруратини туғдирди. Чунончи, мунаққиднинг фикрича, бугун “шеър ҳақидаги тасаввурлар ҳам, шеъриятнинг ўзида бошқачароқ сифат касб этаётгани”, шеърхоннинг аввалги ҳайрати сўнгани ҳам рост. “Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий таназзули одамларнинг руҳий-маънавий қашшоқлашувига сабаб бўлади”, “инсоний муносабатлар издан чиққан муҳитда руҳий уйғунлик...барбод бўлади” деган аччиқ ҳақиқатни ҳам, “ўз ахлоқсизлигидан фахрланиш туйғуси билан яшайдиган жамиятда гўзаллик ва нафосатга ҳавас йўқолади” сингари аёвсиз ҳукми ҳам инкор этиш қийин.

Шунингдек, шеърлар “ўша йиллар (70-80 йиллар – Б.А.)нинг публицистикаси, фалсафаси тарихи ҳатто **кундалик ахбороти** бўлиб хизмат қилган” деган фикр ҳам мантиқдан холий эмас (фақат биз остини чизган чўзлар бундан мустасно, чунки гап ҳақиқий истеъдодлар яратган шеърлар устида боради). Мақолада яна қатор дуруст фикрлар, марғуб нуқталар (чунончи, “ғамга элдошлик, қайғуга йўлдошлик анъанаси”, ёш шиорларнинг дадил изланишлари ҳақидаги мулоҳазалар) мавжуд. Ва ниҳоят энди зиддиятли жиҳатлар тўғри ва хато, баҳсталаб жумлаларнинг танқидий таҳлилига ўтамыз.

Мунаққид ёзади: “”Шеър гўзаллик ва камолотга интилиш иштиёқида туғилади (бу фикрга “эрк ва ҳақиқатга сўзлари ҳам қўшилса, мақсад янада ойдинлашган бўлур эди – Б.А.”). У жозиб нафасларининг сир-асрорига ўхшайди” . Одилона ва шоирона баҳо. Лекин кейинги жумлаларга разм солайлик: “Гўзаллик ва комиллик бўлмаган ерда шеър бўлмайди. Шеър нафосат заминидagi ахлоқдир” Ҳаётнинг қанчалар мураккаблигини, шоир қисматининг қанчалар зиддиятли эканини ҳисобга олганда, ёш мунаққиднинг фикрида фақат нисбий ҳақиқат бор, дейиш мумкин, демак, у бирёқлама. Тўғри, Навоий ва Бобур шеърияти, Нодирабегим ва Амирий ғазаллари яратилган ижодий муҳит бошқа – комил, солим, ғарийб. Мен улуғ Гёте ва Шиллер ижод қилган том маънодаги шеърий маскан – Веймар (асли Ваймар)да бўлганман, улар маърифатли ва санъатпарвар герцог Карл Августнинг саховатидан

баҳравар бўлиб, чиндан-да афсонавий муҳит – “нафосат замини” да ижод этганлар...

Лекин хоҳ узоқ, хоҳ яқин тарих шаҳодат берадики, шеърлар аксарият эркисизлик, жабр-ситам маъвосида, ҳатто қамоқ, зиндон, сурғун ва қувғинлар муҳитида, хўрликлар, ҳақоратлар, маломатлар иқлимида нотаом, нокомил жамиятга қарши туғён, исён ифодаси сифатида шахсий интим дунёда жавобсиз, васлсиз муҳаббат достони тарзида дунёга келади. Хуллас, шеърият, асосан номавжуд нарсага илинж, умид, армон, интиқлик ифодаси сифатида М. Қаршибойнинг ўзи қайд этган нимагадир “”интилиш иштиёкидан” туғилади. (ҳақиқий ижод турли-хоҳ зоҳирӣ, хоҳ ички, руҳӣ қаршиликлар монельликлар билан тўқнашув жараёнида яратилиши азалий қонуният). Билъакс, мунаққид мантиқига кўра Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжонларнинг том маънодаги янги шеърияти, улар билан изма-из борган Усмон Азимов ва Муҳаммад Солиҳлар авлоди шеъриятга олиб кирган “янги тўлқин” “нафосат замини”нинг таровати бўлиб чиқмайдими? Ёки мунаққид фақат шоир ўзининг тахайюлида, орзу кўзгусига бунёд этган гўзаллик ва комилликни назарда тутадими? Кошки шундай бўлса?!

Мақоладаги сўзсиз эътироз туғдирувчи “шеъриятда ҳам ўзига хос инқироз” (Кимсасиз дашт кетаётир) дегай менинг фикримча, реал ҳақиқатга зиддир. (буни мунаққиднинг ўзи ҳам англаб етгандан анча ўнғайсизланади, хижолат тортади ва А.Мухторнинг “Йилларим” китобидан ёрқин мисоллар келтиради). Менимча, у “”инқироз” сабабини тушунтиришда яна чалғиб кетади: Назаримизда, шеъриятдаги инқироз (таъкид бизники – Б.А.) руҳиятдаги, маънавиятдаги кризиснинг руҳий-эстетик давоми эканини шоирларимизнинг ўзлари ҳам ҳис қилишмоқда”. Бу даъвонинг гўёки далил-исботи учун Х.Даврондан, сал юқорида А.Ориповдан келтирилган мисраларнинг руҳи, асл моҳияти мунаққид фикрини рад қилади (ахир шоирнинг инқироз ҳақида ташвишланиб, куйиниб ёзиши шеъриятнинг ўзи инқирозни кечиряпти деган сўз эмас-да). Зеро ҳозирги реал фожеа – “руҳиятдаги маънавиятдаги кризис” бошқа шеърият, шоир дунёси, унинг ташвишлари, армонлари бошқа. Бас, бири иккинчисининг “давоми экани” аввало ҳақиқий шеърий ижоднинг табиатида (ҳозирги шеъриятда публицистик тамойил кучайганидан қатъи назар), мунаққид ўзи тўғри қайд этган “юксаклик ҳаваси”, “сўз илоҳийдир” тушунчалари руҳига зид фикрдир. Қолаверса, М.Қаршибой келтирган ёрқин мисоллардан, алоҳида қайд этган марғуб тамойиллардан ташқари биргина А. Ориповнинг ё О.Матжоннинг янги баркамол, залворли шеърлари, биргина У.Азимовнинг ё Ш.Раҳмоннинг шафқатсиз ҳақиқат сабоқлари билан йўғрилган янги туркумлари, биргина Х.Даврон ё А.Суюннинг улуспарвар нидолар билан тўқинган янги шеър ва дostonлари, биргина М.Кенжабек ё м.Юсуфнинг виждон ноласи бўлган янги пурдard шеърлари (майли, уларда давр эпкинӣ – публицистик руҳ кучли бўлсин) “инқироз”, бири бирининг “давоми” каби сўзлар асоссиз, адолатсиз эканини аён кўрсата олади.

Дарвоқе, руҳият ҳақида. Мунаққид давом этиб ёзади: “Маълумки инсон тафаккури юксалгани сари унда руҳий эҳтиёж майллари сусайиб боради”. Менингча, бу ҳам нисбий ҳақиқат, йўқ, бу – жамиятнинг такомил даражаси, тўғриси айтганда, унинг сохта идеаллари, одамларнинг адашган, алданган эътиқоди билан изоҳланадиган янглиш ва бирёлама нуқтаи назар. Масалан, Шарқ мусулмон Уйғонишининг буюк сиймолари – илоҳий ва дунёвий илму ижод даҳоларининг қомусий заковати – мислсиз “юксалган тафаккури” набисифат руҳиятига зид эдими?.. Навоий ва Жомийлар фикрати ва руҳиятичи? Фитрат ва Чўлпонларнинг ақли ва руҳий дунёси-чи? Ёки буюк жафокашлар – Сахаров, академик Лихачёвларнинг уммондай теран билим-маърифати уларнинг юксак руҳияти, илоҳий эътиқодидан озик олмаганми ахир? Хуллас, мунаққиднинг даъвоси, эҳтимол, “мозийнинг энг қора кунлари” муҳитига нисбатан, асримизда эса фақат тоталитаризм ва партократик тузумнинг тартиботининг чала-нотамом тафаккурига ва ўзининг асл илдизларидан маънавий баҳраларидан маҳрум қилинган, мафкура ақидаларига мувофиқлаштирилган сохта руҳиятига тадбиқан тўғри бўлиши мумкин...

Хуллас, жамиятмиздаги руҳий танглик, жумладан, шеърининг маънавий-эстетик қимматига бўлган эҳтиёжнинг тобора сусайиб бориши, бадий сўзнинг тобора қадрсизланиши – объектив омил билан шеър ва шоир дунёси бу “ ўта индивидуал, ўта стихияли бир ҳодиса” (М.Қаршибой) – субъектив омил бир-бири билан аралаштириб юборилиши оқибатида, мазкур мақолада тўғри мулоҳаза, нозик, хуштабъ мушоҳадалар билан баробар, саҳв кетган, камида баҳсли-зиддиятли фикрлар ҳам ўрин олгандирки, буни билиб-сезиб туриб сукут сақлашни ўзимга эп кўрмадим.

НАВОИЙ СЎЗИНИ ЎҚИШ САНЪАТИ

Шоир Абдулла Шер “Ватан юракларга берилган кенглик” (“ЎзАС”, 1993-йил 26-март) сарлавҳали мулоҳазакор мақоласида ундан анча муқаддам “Ватан ҳақида бошқача бир шеър” бошлагани тўғрисида тўхталиб: “...бу шеърда уч Ватан ҳақида, Ватанга уч хил муносабат тўғрисида фикр юритилади”, дейди. Шоир “инсон учун биринчи Ватан” – онага баҳшида ҳаёлларини шарҳлаб, аввал Ҳадиси шарифга мурожаат қилади, сўнгра “Сади Искандарий”дан қуйидаги байтни келтиради:

Аёлу ватан узра то жонувор – бор

Киши ҳарбэттар теки имкони бор.

Таассуфки, ушбу шоҳбайтдан англашилган икки мустақил сўз маъноси “аёлу ватан”ни ҳали буюк маърифатпарвар жадидлар ислоҳ қилмаган қадимий имломизда (“айл ва ватан” тарзида ўқийверса бўлади) Абдулла Шер талқинида ўзаро едириб юборилади. Менинг назаримда, бундан кузатилган мақсад ҳам анчайин субъектив-шоирона, яъни аёлга “биринчи Ватан” – она сифатини бериш. Ҳолбуки, ҳазрат Навоийнинг эътимоди комил ва аниқ: инсон бу дунёда икки муқаддас хилқат – ўз аёли, яъниким ёри, оиласи ва она тупроғи учун жангга киради, керак бўлса ҳарб майдонида жон фидо қилади... Чиндан-да халқимизнинг асл, жўмард ўғлонлари машриқу мағрибдан бостириб келган турли ёвларига қарши жанг қилар эканлар, диллари ва тилларида аҳли аёли ва ватанини ёд айлаб, зикр этиб, бу руҳий мадад олганлар, агар ғаним ўқига учиб йиқилсалар, мусулмон фарзанди сифатида “Калимаи шаҳодат” – иймон ояти билан бирга ўша икки эзгу сўзни баайни саловоту санодай (“Камар ба миён сано ба забон” – Ҳожа Баҳоуддин) сўнгги нафасигача такрорлаганлар... Надоматлар бўлсинки, мустабид тоталитар шароитида оилапарвар, улусвор-фидойи боболардан мерос пурҳикмат ибора – “аёлу ватан”даги қўшулок маънони нодонларча бузиб, таҳқирлаб, яккатоқ ҳолида истифода эта бошладик (тўғри, оғир уруш даврининг ғавқулодда шиддатли-фожеъ вазиятида бу ибора “ёру дийр” тарзида, асосан шеър, нома, қўшиқ-алёрларда тилга олинди). Бора-бора аёл сўзини ватан сўзи билан бақамти беришдан ҳадиксирайдиган бўлдик. Сабаби, ёр, аёл (демакки, оила ҳам!) шахс ва жамият ривожига бекиёс аҳамиятидан, маънавий, ахлоқий-тарбиявий эҳтиёжидан қатъий назар, машъум “ижтимоий буюртма”нинг темир мезонлари: “гражданлик туйғуси”, “ижтимоий оптимизм”, “ғоявий юксаклик”, “синфий ёндошиш” каби ҳукмфармо ақидалар руҳига ёт сентиментал-интим ва субъектив-индивидуал тушунча сифатида турли усулда четлаб ўтилди, уни камситиб қараш расм бўлди.

Ана шундай ҳаёт мантиқига зид, ғайриахлоқий, маҳдуд тамойил таъсиридами, улуғ Навоий шоҳбайти ҳам (биринчи мисра) саҳв ўқилди ва:

“Аёнки(?) ватан узра то жони бор” тарзида ёзилди. Бундай жиддий хато заковатли ёш олим Иброҳим Ҳаққул қаламига мансуб “Занжирбанд шер хузурида” номли рисоладан бошланди. Айниқса, китобга сўзбоши ёзган, халқимиз ардоқлаган шоирлардан Эркин Воҳидовнинг Навоий шохбайтини эътиборсиз ўқигани таажжуб ҳол. Афчучки, ўша китобнинг оригинал ифода услубида маҳлиё бўлган айрим шоир-адиблар ўз мақолаларида улуғ шоиримиз байтини бирёқлама (фақат ватан маъносида) талқин қила бошладиларки, оқибатда битта хато бир неча кўринишда анча кенг талқалди.

Сўз йўқ, Абдулла Шер улуғ пири комил матнига камоли масъулият билан ёндашгани – тамсил-байтни оригиналдан олгани эътиборга молик. Иқтидорли шоирнинг нафосат қонунлари доирасида ижодий ҳаёлга ҳар қанча эрк бериши, шу жумладан, она сўзининг турфа маъно қирраларини ҳам, “чизикча орқали ёзилиши”га қараб, она-Ватан иборасини ҳам истаганча таъриф қилиши унинг шоирона хоҳиши, ҳаққи (дарвоқе, менда “она-Ватан ўрисча “Родина-мать” сўзидан кўтарилган нусха бўлмасин, деган иштибоҳли фикр ҳам туғилди, сабаби, то “йўқсиллар инқилоби”гача, яъни мумтоз адабиётимизда бундай ибора учрамайди). Навоийдек даҳолар байтига келсак, уларни нафақат фасоҳат қонунларига риоя қилган ҳолда, аниқ мақсад, нозик идрок билан таҳқиқ этган маъкул...

Абдулла Шер мақоласида бошқа бир мунозарали жумлани ҳам учратамиз: “Ахир буюк мутасаввиф шоирларимиздан бири Низомиддин Мир Алишер(!) жаноблари беҳуда қуйидаги сатрларни битмаган”. Ажабо, шу гапдан кейин келтирилган машҳур қитъа (“Қамол эт касбим...”) бундай бирёқлама даъвога далил бўла оладими? Турк-ўзбек адабий тилининг асосчиси, беназир ватанпарвар шоир ва олим, буюк давлат ва маданият арбоби Навоийнинг алам-армонлар билан тўла босиб ўтилган умр йўли, бадий-илмий мероси, ижтимоий, манаъвий ҳаётдаги ғоят серқирра, самарадор фаолияти эл-улус осойишталиги, мамлакат бутунлиги йулидаги бедор саъйи-ҳаракатлари (майли, валисийрат шикаста ҳол, руҳий-ботиний дунёси ҳам!) “мутасаввир шоир” унвонига қанчалик мувофиқ келади? Бундай таърифлаш камида бирёқламаликка олиб бормайдими? Қолаверса, улуғ мутафаккир “Маҳбубул қулуб” асарида шоирларни уч табақага ажратиб, махсус тасниф этиши, **биринчи табақа** (“аввалги жамоат”) – чинданда том маънодаги мутасаввиф шоирларни: “Бу хайлдур ҳақиқат тариқининг суҳанвари” деб таърифлаши ва ўзи хос устоз деб билган **иккинчи табақага** мансуб шоирлар (Саъдий, Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий)ни **“Ҳақиқат ва мажоз тариқин** махлут (омухта) қилибдурлар” дейиши юқоридаги баҳони бутунлай рад этмаса-да, унинг маҳдудлигини аён кўрсатиб беради... Тўғри, бундай иштибоҳли тамойилни бошқа мақола ва шарҳларда (жумладан, “Ўн саккиз минг олам ошуби...” ғазали талқинида) ҳам кузатамиз. Шунинг учун бу мавзуда махсус мақола (ё мақолалар) тақозо этилади. Токи Навоий ўз устозлари каби “ҳақиқат ва мажоз тариқида комил вофий ва шомил” (вафоли, баробар) эканлигига шак-шубҳа қолмасин...

ОРИФОНА....

Дунё, инсон ва илоҳа мавзулари. Жамият ва шахс муаммоси. Такдир ва умр жумбоқлари. Ҳаётнинг азалий зиддиятлари. Хаёллар, қийноқли хаёллар, жавоби мушкул “мангу саволлар”...Яқин йилларда ҳам бу тўғриларда – замондош шуурида, фикратида уйғонган, кўнглида етилган, дунё юзини кўришга интиқ-безовта, лекин йўл, имкон тополмай дардга, алам-армонга айланган, ботинини ўртаган фикр-мулоҳазалар, мубоҳасалар ҳақида, жаҳоннинг бирга демократик мамлакатларида ҳуқуқий, ижтимоий ахлоқий меъёр ва мезонга айланган фикр, сўз, эътиқод эрки, миллий мустақиллик, она тили, аждодларнинг руҳий-илоҳий, маданий-бадий мероси, эл-улус дадлари, бошқа қат-қат масалалар ҳақида ёзиш (ёзганини чоп эттириш) осон гап эмасди. Ва ниҳоят... Баъзи мисолларни кузатайлик:

Уриндим – асроринг еча олмадим-

Ҳар битта жилвангда минг сирли тугун.

Фақат, Тангрим, кечир бандаларингдан

Эрку озодликни кутганим учун.

Бу самимий поэтик иқрорномани ўқиб, беизтиёр ислом фалсафасида кенг тарқалган тажаллиёт таълимоти ёдга тушади: оламнинг “ҳар битта жилва”си – унсур ва аломатида тангри илоҳийнинг яратувчи қудрати ҳам, бунёд этилган неъмат вამ мўъжизаларни муҳофаза этиш, асраш, уларга ғамхўрлик кўрсатиш каби лутфу карами, меҳр-шафқати ҳам зухур этадики, буни шоир “минг сирли тугун” деб таърифлайди. Ҳолбуки, биз чораги кам бир аср мобайнида бу улуг ва чексиз хилқат – мўъжизалар тилсимотини моддиюн – материализм маҳдудлиги, нодонларча нигилизми билан, ҳатто оддий одоб, андиша қоидаларига риоя қилмасдан, сурбетларча инкор этиб келдик. Оқибат-натижада руҳий қашшоқлик маданий-маърифий қолоқлик, маънавий-ахлоқий разолат кулфатига маҳкум этилдик.

Шоир учинчи-тўртинчи мисраларда инсон зоти учун, халқ ва миллат учун ҳаво ва зиёдек зарур, ҳаётий эҳтиёж бўлган, не-не улуг зотлар жонини фидо қилган муқаддас ва эзгу идеал – “эрку озодлик”, унинг қисмати ҳақида чексиз ҳасрат-надомат билан сўзлайди. Алданганлик фожеаси учун (“бандаларингдан ...кутганим учун”) гумроҳлик осийлиги учун тангридан ўтинчу афв тилайди.

Шеърнинг кейинги бандида бундай чуқур алам-изтиробга сабабкор омиллар - ёлғон ғояларнинг ҳақиқий қиёфаси юз-хотирсиз фош этилади:

Сенинг осмонингга етмади бўйим,

Ердан паст кўкларни айладим тавоб,

Фақат, тангрим, кечир бандаларингдан

Мангу саволларга изладим жавоб.

Лоакал биринчи мисра руҳида – шоир қўллаган анъанавий тимсол (“сенинг осмонинг”) ва оддий тафсил-ибора (“етмади бўйим”) замирида инсониятнинг не-не зукко фарзандлари – орифоу ҳакимлар, валию шайхулисломлар, шоиру санъаткорларни ҳайратга солган, ҳаёлга толдирган азалий жумбоқ – фалсафий савол яширинган. Биз эса нодонларга димоғдорлик билан: “йўқ, бу сафсата, халқнинг онгини заҳарловчи афюн, фикрни чалғитувчи уйдирма” деб ашаддий куфрона, даҳриёна жавоб қилдик. Бундай “ҳамлакор” шаккоклик касорати учун ҷамият ва шахс ҳаётининг истисносиз барча соҳаларида қандай “натижа” – кулфатларга, кўргуликларга эришганимиз бугун бутун жаҳонга аён. “ердан паст кўкларни айладим тавоб”. Шоир қаҳрамонининг бу кинояли иқрорида (у ўз фикрини ва ҷамоат нуқтаи назарини умумлаштириб ифодалайди) қанчалик аччиқ ҳақиқат – миллионларнинг алданиш фожеаси, сохта ва гумроҳлик эътиқоди ҳайратомиз аниқ ва мухтасар аксини топган йўқсиллар тангриси, қаллоб доҳийлар, эҳтимол, “ердан паст” эканликларини ниқоблаш учун ҳам зўр бериб даҳрийликни мафкура даражасига кўтаргандирлар...

Кейинги икки сатрда на имонсиз доҳийлар, на комил эътиқодли вали зотлар жавоб беролмайдиган “мангу саволлар” орқали тангри илоҳийга тазарру туйғулари ифодаланади. Қуйидаги бандда бу муштарақ ғоянинг умумлашган ва мухтасар тимсоли – мужассаммини кузатамиз:

Кечиргин – кўйингда адашганимни,

Кечиргин – кўйингда тинмаганим-чун.

Кечиргин – эрк учун талашганимни,

Ва эрк сенлигингни билмаганим-чун.

Бу самимий узрхоҳликликлар, “тавбаи комил” (Навоий) муноҷотининг чуқур сабабияти, теран зиддиятлари бор. Шоир қаҳрамонининг “адашган”лари фақат осий бир банданинг ўз ихтиёри билан юз берган бўлса қошки эди. Унинг “тинмаган”лари ўз эрки эътиқоди, маслагига ўзи эгадор кишининг уринишлари, изланишлари бўлса қошки эди. Ҳолбуки, “Эрк учун талашган”лари сиқувлар, тазқийлар, монеликлар, чеклашлар муҳитида елга соврилди, маломатларга сабаб бўлди. Аён бўладики, шоир нафақат қаҳрамони тимсолида умумлашган шахсияти ва барча соғлом фикрли одамлар, ўзи мансуб бўлган халқ номидан тавба-тазарру қилади. Айни пайтда у сохта мафкура раҳнамолари учун, даҳриёна шаккоклик, ношукурлик йўлини, азалий, миллий ва умумбашарий қадриятларни инкор қилиш, таҳқирлаш йўлини тутганлар, буни қонунга, турмуш тарзига айлантирган норасо, нолайиқ “йўлбошчи”лару маддоҳ, камарбаста “ижрочи”лар – турли тоифадаги алданган адашганлар (улар орасида коммунистик ғоя ва идаелларга самимий ишонган романтиклар йўқ эмас) учун ҳам “кечирим” сўраётгандай бўлади. Лекин шоир санъат, шеърият қонунлари тақозоси билан ҳаммасини ўз

қахрамони гарданига юклаётганидан қатъи назар, кузатилган асосий ният-муддаони синчков ўқувчи англаб олиши унчалик қийин эмас. Зотан кўчирилган охирги мисра барчамизга дахлдор муборак ўй-фикр, эзгу-туйғуни тажассум этади: “Ва эрк сенлигингни билмаганим-чун”.

У. Азимов бошқа сарлавҳасиз шеърда сарвари коинот – тангри ўз моҳиятига яширинган азалий хилқат билан ғойибона мулоқотда бўлган қахрамоннинг инсон, умр, тақдир ҳақидаги ҳудудсиз, зиддиятли ўйларини гўё ўзлиги билан ошкора, самимий, лекин юз-хотирсиз суҳбати тарзида ифодалайди:

Саволлар бермагин – азобдадир жон,

Яхшилаб яшасанг, умр бу – қийноқ.

Қайдан қайтишимни биламан аён,

Қайга боришимни билмайман бироқ.

Сиз қандай ўйлайсиз – билолмайману менга шоир беихтиёр ҳазрат Навоийнинг бир таржеъбандидаги “Не келмак аён бўлди, не кетмагим, Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим байтини ёдга солади. (“мабдаъ ва ражъат” – бошланиш ва қайтиш маъноларини англатади – Б.А.) Баҳсли жойи шунлаки, ислом таълимоти – фалсафаси, ҳуқуқи ва ахлоқининг аркону аҳкомларидан бири бўлмиш Навоий (Низомул-миллати ваддин Алишер – Абдурахмон Жомий баҳоси) ҳаёт ва умрнинг ҳар икки буржи менга на “аён бўлди”, на “яқин бўлди” дея ҳатто Куръон оятлари билан мунозара қилгани ҳолда, Усмон Азим шоирона ҳаёл, тафаккур мустақиллиги ҳуқуқига таяниб: “Қайдан қайтишимни биламан аён” дейишга журъат қиладики, бу унинг ҳаққи. Ҳолбуки... агар инсон “қайдан қайтишини аён билгани”да эди, ҳали тирик экан, умр йўли манзилларида, қисмат минтақаларида уни нималар кутишига, интиҳо қандай кечишига қараб, эҳтимол, шахсий ҳаётида, яқинлари, дўстларига муносабатда қанча “ислоҳлар” қилган, қанча хатолардан сақланган, эҳтимол, айрим кулфатлар, фожеалар (жумладан, ғофиллик фожеаси) олдини олган бўлармиди...

Хуллас, кўчирилган банддаги учинчи мисра баҳс уйғотиши билан ўйчан ва жозибдир. Ва ниҳоят: “Қайга боришимни билмайман бироқ” сатрида валисийрат улуғ шоирлардан мерос “мангу саволлар” га жавоб ўрнидаги тасалли сўзлари – бугунги авлод шоирининг тарнгри ҳузуридаги самимий иқрорномаси мухтасар ва аниқ ифодаланган. Не тонгки, кечагина совет кишиси “тақдирини” ўз қўли билан яратади”, у истаса оламнинг “жозибача қонунлари”ни ўз-ўзликка бўйсундиради, “янги инсон – янги қахрамон” иродаси унинг ўзини ҳам дунёни ҳам ўзгартиришга қодир ва ушнаг ўхшаш на соғлом ақлу мантиққа, на табиий-дунёвий, на руҳий-илоҳий тасаввурга сиғдириб бўлмас даҳриёна маҳдудлик кароматларини кўрсатишдан ор қилмас, аксинча, ғурурланар эдик... Эндиликда шоир қахрамонининг “не келмак аён бўлди не кетмагим” руҳидаги қийноқли фикрларини китобхон ҳам

ўччимасдан, хавфсирамасдан қабул қилиши, ўйлаб мағзини чақиши, истаса шоир билан баҳсга киришиши мумкин.

Барибир бир куни сиздан кетаман –

Қайга кетганимни билмайди ҳеч ким...

Улуғ Толстой ҳам сўнгги марта ўз уйини бобомерос мулкини ташлаб бош олиб чиқиб кетганда тахминан шундай сирли сўзларни ичида зикр этган бўлса ажаб эмас (бу набисифат улуғ зотнинг бориб етган сўнгги қароргоҳи Астафев темир йўл станцияси бошлиғининг уйи бўлиши унинг тушида ҳам аён бўлмагандир)... Бизнинг беназир покдомон бобомиз Навоий эса коинатнинг чексизлиги олдида лол қолиб: “Назар айла бу коргаҳ вазъиға, ки ортар тамошосида ҳайратим” деган эди. Чиндан-да оламнинг фақат холиқи аъзам – тангри илоҳийнинг ўзига аён ғаройиб, мўъжиз қонунлари, Навоийдек заковат даҳолари “Ҳайрати”га сабаб бўлган сир-асрори олдида “қайга кетганимни ҳеч ким билмаслиги” каби жумбоқ “мангу саволлар”дан биридир холос...